

Universiteit Utrecht
Master scriptie
Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

CONSUMEREN KUN JE LEREN (?)

EEN DISCOURSANALYSE VAN HET DUURZAAM CONSUMPTIEBELEID IN NEDERLAND
EN BELGIË TUSSEN 1985 EN 2015

Gineke Barelds | 5485134
a.barelds@students.uu.nl
Havikstraat 18bis, 3514 TP Utrecht
15 augustus 2019
Begeleider: Hans Schouwenburg
Woordenaantal: 16294

Abstract

In dit onderzoek wordt de vraag behandeld waarom duurzame consumptie in twee westerse, welvarende en in veel opzichten onderling vergelijkbare landen, Nederland en België, op verschillende manieren gedefinieerd en geïmplementeerd wordt, in de periode van 1985 tot 2015. Dit wordt aan de hand van een discoursanalyse gedaan. Doormiddel van de discoursanalyse worden de contexten, vooronderstellingen, theorieën en implementatiestrategieën van vier beleidsrapporten van elk land met elkaar vergeleken. Uit de vergelijking blijkt dat Nederland een ambitieuzer maar willekeuriger duurzaam consumptiebeleid heeft, en België een bescheidener maar een meer continue. De verschillen worden op basis van de literatuur en de historische context verklaard. Vastgesteld wordt dat, Nederland een grotere, en meer integrale milieutraditie kent, België door de federale staatsstructuur minder in staat is geweest om ambitieus beleid te formuleren en zich gericht heeft op internationale samenwerking. Daarbij staat het concept ‘duurzame consumptie’ nog aan het begin van het ontwikkelingsproces. Om daarmee de vraag te beantwoorden dat gelijktijdig maatschappelijke trends, politieke ontwikkelingen en een mondiale elementen op elkaar inwerken waarbij de beleidsmakers onderhevig zijn aan het discours van een periode en een land, en dat dit de verschillen in duurzaam consumptiebeleid tussen Nederland en België verklaart.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Context en historische ontwikkeling	10
Consumptie en de consequenties	10
Internationale historische ontwikkeling	12
Conclusie	17
2. Nederland	18
Context	18
Discoursanalyse	21
Conclusie	25
3. België	27
Context	27
Discoursanalyse	30
Conclusie	34
4. Vergelijking	36
Overeenkomsten en verschillen	36
Verklaring middels de literatuur	39
Discussie	41
Conclusie	44
Bronnen	48
Bijlagen	54
Bijlage 1 - Ecologische voetafdruk volgens WWF	54

Inleiding

In de aanloop naar de Europese verkiezingen heeft het vraagstuk rondom de klimaatverandering veel aandacht gekregen in de media. Ook in partijprogramma's legden politieke partijen in meer of mindere mate de nadruk op de klimaatdoelen en de wijze waarop deze behaald konden worden. Zoals in het debat voorafgaand aan de Europese verkiezingen naar voren kwam, is de verduurzaming van het consumptiegebruik een elementair onderdeel van het klimaatdebat (Van der Laan, 2019; ProDemos, z.d.). De wijze en mate van consumeren in het Westen is schadelijk voor de aarde en put de natuurlijke hulpbronnen uit (Worldwatch Institute, 2014; "Klimaatverandering: wat zijn de gevolgen?," z.d.). Duurzame consumptie is derhalve een onmisbaar element in het streven naar een betere kwaliteit van leven, binnen de ecologische grenzen van de aarde. En daar ligt dan ook de echte uitdaging; het bereiken van duurzame consumptie als basis voor het bereiken van beide doelen; het halen van de klimaatdoelen om de kwaliteit van leven te verbeteren (Sustainable Development Commission, 2006).

Landen hebben echter verschillende beleidsstrategieën om het consumptiebeleid aan te passen. Zo pleit Nederland in 1988 voor verandering door kennisuitbreiding in de vorm van educatie en België in 1990 voor duurzaam consumptiebeleid door directe controle en belastingen (RIVM, 1988; Grauwe, Proost, Schokkaert, & Regemorter, 1990). En maakt Nederland in 2003 onderscheid in de verantwoordelijkheid van de burger en de consument, maar wijst in 2007 ook de bedrijven en de overheid aan als verantwoordelijken (Sociaal Economische Raad, 2003; OIVO, 2007). Maar waarom verschillen de implementatiestrategieën en de verantwoordelijkheden tussen de overheid, bedrijven en burgers? Welke waarden en aannames liggen er achter de verschillende opvattingen? Wat kunnen vergelijkbare landen met hetzelfde vraagstuk omtrent duurzame consumptie van elkaar leren? Kortom, waarom wordt duurzame consumptie op verschillende manieren gedefinieerd en geïmplementeerd?

Om deze vraag te beantwoorden is gekozen voor een vergelijkend onderzoek van duurzaam consumptiebeleid tussen twee vergelijkbare en Europese landen, Nederland en België. Ik heb gekozen voor Europese landen omdat zij historisch gezien een vergelijkbare economische ontwikkeling hebben doorgemaakt en dragen op basis van het principe van rechtvaardigheid gemeenschappelijk milieufspraken. Europese landen vallen onder zogenaamde geïndustrialiseerde landen, wat betekent dat deze landen het meest hebben bijgedragen aan de klimaatverandering en -in vergelijking met ontwikkelings- en middeninkomenslanden- doorgaans een grotere financiële en institutionele capaciteit hebben om klimaatverandering tegen te gaan (UNFCCC, 2002; Martens, 2017). Ten tweede laten de

figuren in Bijlage 1 zien dat de ecologische voetafdruk van landen onderling verschillen, maar Nederland en België in vergelijking met andere West-Europese landen een grotere afdruk hebben (Worldwatch Institute, 2014, pp. 4). Nederland en België zijn dus deels vergelijkbaar, maar verschillen toch van visie op duurzame consumptie. Dit onderzoek dient ervoor om te achterhalen wat de verschillen zijn tussen vergelijkbare landen, die op basis van dezelfde mondiale afspraken toch een ander duurzaam consumptiebeleid hebben.

Om in dit onderzoek de verschillen uit te lichten wordt het duurzame consumptiebeleid van Nederland en België met elkaar vergeleken en worden drie deelvragen gesteld. Ten eerste: Waar komt het idee van duurzame consumptie vandaan en sinds wanneer staat het op de politieke agenda? Deze vraag wordt in het eerste hoofdstuk beantwoord door consumptiegeschiedenis te beschrijven en de ontwikkelingen van duurzaam consumptiebeleid in internationaal historisch perspectief te plaatsen. De tweede vraag is: Welke discoursen komen in de duurzame consumptierapporten en -verslagen naar voren, zowel in Nederland als in België? Met andere woorden: hoe wordt duurzame consumptie, en de rol van de overheid en de burger daarbij, gedefinieerd? De beleidsrapporten worden middels een discoursanalyse uitgelegd in aparte hoofdstukken op basis van drie variabelen, die ik in het theoretisch kader hieronder nader zal toelichten. Vervolgens wordt de vergelijkingsvraag gesteld in het laatste hoofdstuk, naar wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de beleidsdiscoursen van Nederland en België, en hoe deze verklaard kunnen worden. Middels literatuur van Hendrik Bogaert (1999), Dimitri Devuyst & Luc Hens (2000), Henny Van der Windt & Hendrik Bogaert (2007), Hein-Anton van der Heijden (2004) en Hans Bruyninckx (2010). Om uiteindelijk te concluderen dat Nederland, in vergelijking met België, een ambitieuzer maar willekeuriger, en België een bescheidener maar een meer continu duurzaam consumptiebeleid heeft.

De vergelijking tussen Nederlands en Belgisch duurzaam consumptiebeleid wordt op basis van beleidsrapporten en onderzoeken gemaakt. De rapporten zijn gekozen uit een periode van dertig jaar duurzaam consumptiebeleid, van 1985 tot aan 2015. Om de verschillende benaderingen van duurzaam consumptiebeleid te representeren zijn de rapporten en onderzoeken afkomstig van samenwerkingsverbanden binnen de overheid, adviesorganisaties, planbureaus, wetenschapsinstituten. De rapporten zijn openbaar en daarom online te raadplegen. Voor dit onderzoek heb ik voor Nederland en België elk vier rapporten geanalyseerd. Omdat de rapporten over en van duurzaam consumptiebeleid niet op vaste termijnen verschijnen, verschillen de jaartallen van uitgave tussen Nederland en België. Voor de analyse zijn voor Nederland rapporten gekozen uit 1988, 1993, 2003 en 2014, voor België uit 1990, 1999, 2007 en 2014.

Eerder onderzoek laat zien dat achter milieubeleid verschillende opvattingen over de werkelijkheid besloten liggen. Definities van duurzame consumptie impliceren een voorkeur voor een *reformist* of *revolutionairy* benadering (Geels, McMeekin, Mylan, & Southerton, 2015). Deze benaderingen zijn uiteen gezet in *A critical appraisal of sustainable consumption and production research* (2015). De term ‘reformist’ stamt af van *reformation* waarmee de schrijvers verwijzen naar de hervormingen van de reformators in het toenmalige (kerkelijke) systeem, zonder het systeem omver te werpen. De benadering is tijdens de industrialisatie (1780-1920) ontstaan en is gebaseerd op de debatten omtrent kapitalisme, ondernemerschap en de maatschappelijke ontwikkeling door wetenschap en technologie. Het is gericht op het individu en gaat er vanuit dat consumptie en productie van elkaar gescheiden zijn en dat enkel de markt het raakvlak is dat ze delen. In tegenstelling tot de revolutionairy -waar de aandacht op de productie ligt- benadrukken reformisten het belang van consumptie. Consumptie wordt vanuit deze benadering beschouwd als een uiting van authenticiteit, creativiteit, identiteit en sociale relaties (Mont & Plepys, 2008; Geels et al., 2015).

‘Revolutionairy’ verwijst naar een systeemverandering, zoals een omwenteling tijdens een revolutie. Deze benadering is ontstaan vanuit de traditie van de Romantiek en de zorgen over de industrialisatie, de toenemende consumptie en de destructie van de onderlinge cohesie tussen de natuur en de samenleving. Het is een maatschappijkritische benadering die een totale herdefiniëring van de maatschappelijke systemen, zoals het kapitalisme, materialisme en consumentisme nastreeft. De opvatting kreeg voet aan de grond in het marxisme en gaat ervan uit dat goederen instrumenten zijn om de sociale macht weer te geven. Sinds de invloeden van het marxisme ligt de klemtoon op de productie van goederen en wordt gesteld dat consumeren wordt gebruikt om een sociale hiërarchie en ongelijkheid te bewerkstelligen. Vanuit de revolutionairy benadering beredeneerd, houden de maatschappelijke structuur en de consument elkaar in stand en wordt duurzaam consumeren onhaalbaar geacht (Geels et al., 2015). De benaderingen van duurzame consumptie en de -daarmee verbonden- definities vinden hun oorsprong dus in de context van bredere debatten over de inrichting van de samenleving.

Beleid zijn de middelen om een huidige situatie te veranderen naar de toekomstige (Bekkers, 2012). Om beleid te vormen en een maatschappelijk vraagstuk op te lossen is het noodzakelijk om het probleem zo goed mogelijk te begrijpen (Hajer, 1995). Daarom wordt in het beleidsvormingsproces een vraagstuk geconcretiseerd tot een assumptie over oorzaken, gevolgen, doelen en middelen (Bekkers, 2012). Waarna de doelen worden gestapeld en hervormingen plaatsvinden in het systeem, zonder deze omver te werpen. Beleidsanalyse valt

binnen het wetenschappelijk debat daarom binnen de reformistenbenadering, die zich baseert op de neoliberale overtuiging dat kennis leidt tot gedragsaanpassing.

In de wetenschap zijn vanuit uiteenlopende disciplines als economie, antropologie, biologie en politicologie onderzoeken over duurzame consumptie verschenen. Met name in sociale of marketingdisciplines wordt doormiddel van empirische onderzoek veelvuldig gepubliceerd over consumptiegedrag. Alle onderzoeken richten zich wisselend op de componenten van de politiek, burger of bedrijven; gaan over meer, minder, eerlijker of duurzamer produceren, consumeren en (ver)handelen; en de impact van ideologische overtuigingen en cultuur (Heiskanen & Pantzar, 1997, Sustainable Development Commission, 2006, Hertwich, 2005a, Shi et al., 2008; Lebel & Lorek, 2008). Door historici is echter nog weinig onderzoek gedaan naar duurzame consumptie. Ook zijn veel wetenschappelijke werken vanuit een reformistische of een revolutionaristische benadering geschreven, maar zijn weinig wetenschappers bewust welke consequenties dat heeft voor de manier waarop zij beleid motiveren of bekritisieren. Een methode om de sociale en cognitieve basis van de manier waarop beleid wordt geformuleerd uiteen te zetten, is discoursanalyse. Daarom gaat dit onderzoek in op de beleidsdiscoursen van Nederland en België, om daarmee de achterliggende verhaallijn van genoemde problemen en oplossingen van duurzame consumptie te achterhalen. Daarnaast worden de discoursen in de context geplaatst van de internationale historische ontwikkeling, waardoor deze verklaard kunnen worden.

Michel Foucault is een van de meeste geciteerde auteurs van de discoursanalyse. Discours is volgens hem een verhaallijn dat door een subtiel mechanisme bepaalt hoe een tekst en taal geïnterpreteerd wordt (Hajer, 1995). Om de discoursanalyse te operationaliseren maakt dit onderzoek gebruik van de ideeën van Maarten Hajer die in *The Politics of Environmental Discours* (1995) discoursen uitlegt als verhaallijnen. In dit onderzoek hebben discoursen en verhaallijnen dezelfde betekenis en wordt ten gunste van de leesbaarheid de beide termen door elkaar gebruikt. Verhaallijnen spelen een sleutelrol in de positionering van de onderwerpen en structuren. Ze hebben de functie van het vereenvoudigen van de discursieve complexiteit. En wanneer ze geaccepteerd worden, krijgen ze een vaste plaats in het debat. In essentie is een verhaallijn het clusteren van kennis, het positioneren van de acteurs en een uiteindelijke creatie van coalities (Hajer, 1995).

Een discoursanalyse is relevant omdat agendavorming van beleid epistemologisch en ideologisch geladen is. Beleid bepaalt de praktijken van overheid, bedrijven en burgers. Het discours is dus verbonden met de manier waarop een burger in de huidige samenleving wordt verwacht te reageren. Juist duurzaam consumptiebeleid is hier interessant, want elke regering

van een industrieel land, die poogt haar burgers te dwingen om minder te consumeren, zou de verkiezingen verliezen, omdat het stimuleren van consumptie -min of meer onbetwist- de belangrijkste taak van politici is en het tegenwerken van de autonome soevereiniteit van de consument tegen de fundamenteën van een liberale democratie in gaan (Hobson, 2002). Kortom, met een discoursanalyse kunnen specifieke ideeën en concepten geanalyseerd worden die gemeenschappelijke problemen en oplossingen vormen, en daar sociale processen mee in werking zetten (Hajer, 1995).

Een overgang van het ene discours naar het andere wordt bepaald door nieuwe kennis of een nieuwe combinatie van ogenschijnlijke traditionele discursieve structuren. Dat resulteert in nieuwe kernpunten of opvattingen (Hajer, 1995). Bijvoorbeeld door het introduceren van een nieuw historisch concept. Een nieuw discours wordt in debatten op geloofwaardigheid, aanvaardbaarheid en vertrouwen getoetst. Beleidsmakers zijn dus beperkt in hun keuzevrijheid door een context van sociale structuren, waarmee institutionele regelingen de eigenlijke randvoorwaarden van discoursanalyse zijn. Hieruit blijkt nogmaals het belang van het contextualiseren van duurzaam consumptiebeleid. Een discours verandert dus doordat kennis over het onderwerp groeit en ontleent zijn kracht aan de logische opbouw van elementen en symbolen (Stone, 2012). Daarmee veranderen discourses beleid en dus de realiteit. Dit betekent niet dat een onderliggend discours duidelijk aanwijsbaar is. Integendeel: dit is vaak juist moeilijk te herkennen (Stone, 2012).

Om een discours toch te kunnen herkennen wordt in dit onderzoek discoursanalyse verricht op basis van drie variabelen die het theoretisch kader vormen. Deze zijn gebaseerd op *Beleid in beweging* van Victor Bekkers (2012) en *Policy Paradox* van Deborah Stone (2012). Namelijk: beleidscontext, verhaallijn en implementatie. De context vormt de basis van consumptiebeleid. Deze kan zich baseren op causale, finale en normatieve vooronderstellingen. In causale vooronderstellingen worden oorzaken, gevolgen en aangrijpingspunten voor interventie vastgesteld, zonder een alternatief te bieden. In finale vooronderstellingen worden doelen, middelen en relaties bepaald en worden concurrerende coalities en belangen vastgesteld. In normatieve vooronderstellingen worden prioriteiten en externe effecten berekend (Bekkers, 2012; Stone, 2012). Door te achterhalen op welke vooronderstelling het beleid gebaseerd is, kan de -door de auteurs gekozen- definitie van duurzame consumptie begrepen worden.

Na de contextbepaling wordt de verhaallijn uit het beleid geanalyseerd. Een verhaallijn wordt uit een rationele, politieke, institutionele of culturele theorie opgebouwd. Beleid op basis van een rationele theorie gaat uit van de maakbaarheid van de samenleving en kiest op basis

van efficiëntie neutrale beleidsinstrumenten. Politieke theorie baseert zich op de invloed van belanghebbenden; institutionele theorie gaat uit van een bepaalde mate van padafhankelijkheid; en culturele theorie legitimeert zich door de waarden in de samenleving (Stone, 2012). Idealiter vormen de vier theorieën gezamenlijk de basis van een beleidsontwerp. Want dan wordt alle kennis voorhanden ter harte genomen (rationeel), rekening gehouden met alle belangen (politiek), gegroeide praktijken zoals organisaties en regels in acht genomen (institutioneel) en een overtuigende boodschap geformuleerd die aanslaat bij de burger (cultureel). De praktijk is echter weerbarstiger. Theorieën hebben namelijk op een beleidskwestie een ongelijke verklaringskracht. Wanneer de ene theorie een sterkere verklaringskracht heeft zal deze de verhaallijn bepalen en de oplossing die daaruit volgt. Mogelijke oplossingen op basis van de andere theorieën worden dan niet overwogen (Bekkers, 2012)

Met de discoursanalyse is ook de implementatiestrategie belangrijk. Deze worden gekozen op basis van het onderscheid tussen natuurlijke en sociale oorzaken en intentionele en onvoorziene gevolgen. Daarnaast wordt de wijze van implementatie ook gebaseerd op de vragen of er een verantwoordelijke voor het probleem of de oplossing wordt aangewezen en of er aangestuurd wordt op regulatie, overtuiging of stimulans. Om de drie variabelen te achterhalen worden de rapporten en verslagen kritisch gelezen en met de variabelen vergeleken om het beleid te categoriseren en verschillen tussen Nederland en België te detecteren.

Het onderzoek begint met een beschrijving in het eerste hoofdstuk, waarin uiteengezet wordt dat ‘duurzame consumptie’ een relatief nieuw concept is dat sinds de jaren negentig pas definitief onderdeel van de samenleving is geworden. In het tweede en derde hoofdstuk komt naar voren dat dit ook geldt voor Nederland en België, waarop in de jaren negentig ‘duurzame consumptie’ in de beleidsrapporten werd gedefinieerd. Daarnaast komt naar voren dat Nederlandse en Belgische rapporten andere discourses hebben. Waar Nederland door de periode van dertig jaar een willekeur aan ambities heeft voor het milieu, ambieert België bescheiden doelstellingen. Daarnaast is er sprake van een transformatie van implementatiestrategieën, die zich van regulatie naar sturing door overtuiging ontwikkeld, met de overheid als belangrijkste verantwoordelijke. Daarop worden in het vierde hoofdstuk de verschillen in de discourses verklaart. Nederland kent een grotere milieutraditie dat invloed had op het vormingsproces van milieubeleid. Daarnaast is België door de federale staatsstructuur minder in staat geweest om effectief beleid te formuleren en is in afwachting geweest van internationale samenwerking, dat niet altijd tot doeltreffend beleid heeft geleid. Deze verklaringen worden gecompliceerd met de vierde verklaring dat het concept ‘duurzame consumptie’ nog aan het begin van het ontwikkelingsproces staat. Dit is ook terug te zien in de

rapporten. De auteurs hebben geen volledig overzicht, er zijn geen vaststaande definities en probleemstellingen worden vereenvoudigd. Waarop wordt geconcludeerd dat de verschillen in beleidsvoering worden bepaald door de combinatie en de mate van duurzaamheidsdenken, samenwerking, de invloed van voorlopers en de ambities van de overheid. Deze bepalen het discours waar beleidsmakers aan onderhevig zijn.

1. Context en historische ontwikkeling

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag waar duurzame consumptie vandaan komt en hoe het op de politieke agenda is gekomen. In het eerste deel wordt de geschiedenis van consumptie beschreven. Middels deze beschrijving komt het paradox van consumptie naar voren. Aan de ene kant is consumptie heel tastbaar en heeft invloed op het dagelijkse leven van elk individu. Aan de andere kant is consumptie beslissend voor klimaatverandering en welvaartsverdeling, en is daarmee abstract en complex. Door het internationale karakter van duurzame consumptie wordt in het tweede deel ingegaan op de mondiale samenwerking. Door zowel de geschiedenis van internationale samenwerking voor duurzaamheidsbeleid te behandelen, als de daadwerkelijke samenkomsten en de bijkomende beleidsontwikkelingen. In deze paragrafen wordt de complexiteit van het vormingsproces van het duurzaam consumptiebeleid weergegeven, dat dient om de beleidskeuzes die in de volgende hoofdstukken naar voren komen te begrijpen.

Consumptie en de consequenties

Mensen uit alle beschavingen en perioden hebben altijd goederen verhandeld en geconsumeerd. Toch is consumentisme nooit zo van belang geweest als vanaf de periode die historici ‘de consumentenrevolutie’ zijn gaan noemen die begon in Groot-Brittannië in de zeventiende eeuw (Chappells & Trentmann 2015). Deze ontstond vanuit de industrialisatie en het imperialisme en intensiverde consumentisme tot een maatschappelijk fenomeen van het Westen. Vanaf de consumentenrevolutie bevorderden bedrijven hun concurrentiepositie op wereldschaal door *outsourcing*, waardoor producten op massaschaal beschikbaar kwamen en betaalbaar werden voor de middenklasse. Dit is ontwikkeld tot de massaconsumptiemaatschappij zoals het heden deze kent en definieert de samenleving en politiek zozeer dat nu wereldwijd gestreefd wordt naar een westerse standaard van leven (Fairchilds, 1993).

Sinds de consumentenrevolutie bepaalt de mate van consumptie de economische groei, vormt het publieke en private leven, en definieert voor een belangrijk deel onze identiteit. Voor de consumentenrevolutie waren eigendommen van de familie, maar door de toenemende welvaart werden eigendommen geïndividualiseerd en werden comfort en hygiëne consumptiemiddelen die de verschillen tussen klassen benadrukten (Chaney, 1996). Consumptie heeft zowel een functionele als een symbolische functie. Functionele goederen - primaire levensbehoeften- zoals voedsel en onderdak zijn nodig om te leven of om bescherming te bieden. Maar goederen zoals auto's, cadeaus of foto's hebben ook een symbolische waarde.

Van voetbal tot bruiloften, van familievakanties tot borrels en feestjes: consumptiegoederen vormen onze sociale wereld en de interactie met onze omgeving.

De consumentenrevolutie die in de zeventiende eeuw begon, heeft grote gevolgen gehad voor de aarde. Omdat tijdens de consumentenrevolutie veel informatie over het ecologisch welzijn van de aarde niet voorhanden was, zijn de onderstaande cijfers vergeleken met het jaar 1950. Sinds toen is de wereldpopulatie verdrievoudigd en is zij gemiddeld zeven keer welvarender geworden. Daardoor wordt 5 keer meer energie gebruikt en is men 9 keer meer gaan consumeren. Daarnaast zijn transport- en toerismesystemen ontstaan en wordt 3,5 keer meer zoet water gebruikt. Om dit te faciliteren levert de natuur de mensheid jaarlijks ongeveer 125 biljoen dollar aan voorzieningen en is de ecologische voetafdruk van de mens met ongeveer 190% toegenomen. Waardoor de ecologische gezondheid van de natuurlijke systemen van de aarde met 35% is gedaald (Grooten & Almond, 2018; Worldwatch Institute, 2014).

Met name de temperatuurstijging is een kernmerk voor de daling van de ecologische gezondheid (Grooten & Almond, 2018; Worldwatch Institute, 2014). Deze temperatuurstijging wordt veroorzaakt door CO₂. Sinds de consumentenrevolutie is de CO₂ met 40% toegenomen, waardoor een versterkt broeikaseffect plaatsvindt en de temperatuur met 0,9 °C is gestegen. Naar verwachting zal deze temperatuur in de 21e eeuw met nog 1,5 á 2,9 °C toenemen, aldus het meest recente Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) rapport (Grooten & Almond, 2018). Een gevolg van de temperatuurstijging is dat door smeltende ijskappen en permafrost de zeespiegel stijgt, wat overstromingen veroorzaakt. Tevens worden andere gebieden in de wereld droger, waardoor voedsel- en drinkwatertekorten ontstaan en biodiversiteit afneemt door onder andere verzuurde oceanen (“Klimaatverandering: wat zijn de gevolgen?,” z.d.).

Omdat de mate van consumptie tussen landen verschilt, worden landen gecategoriseerd als onderconsumerend of overconsumerend. Sinds 1970 groeit de mondiale welvaart met het gemiddelde van 3% per jaar. Desalniettemin consumeert een vijfde van de wereldbevolking 86% van de producten en diensten en een vijfde 1,3%. Zo consumeert een gemiddeld persoon in Noord-Amerika 20 keer meer dan een gemiddeld persoon in India of China, en 60-70 keer meer dan iemand uit Bangladesh. Zowel onder- als overconsumptie hebben nadelige effecten op het milieu. Bij onderconsumptie zijn mensen door armoede en gebrek gedwongen besluiten te nemen die op korte termijn zorgen dat ze overleven, maar op lange termijn negatieve effecten hebben op het milieu. Bij overconsumptie is de expansie van de wereldeconomie juist de reden dat een persoon overmatig veel druk op het milieu legt en een grote ecologische voetafdruk veroorzaakt (Grooten & Almond, 2018; Worldwatch Institute, 2014).

Ondanks dat de milieuproblemen oorzaken en gevolgen kennen die over landsgrenzen gaan, zijn de onderhandelingen over oplossingen complex. Omdat de oorzaken en gevolgen elkaar kruisen, is internationale samenwerking vereist. Desalniettemin worden nationale belangen veiliggesteld of gereguleerd via internationale richtlijnen en worden milieuproblemen herleid en omlijst als de verantwoordelijkheden van de desbetreffende landen. Daarnaast is er een moeizame mondiale samenwerking, omdat geïndustrialiseerde landen en ontwikkelings- en middeninkomenslanden in het klimaatdebat tegenover elkaar staan. Zo mijden geïndustrialiseerde landen beleidsmaatregelen, omdat overbevolkte ontwikkelings- en middeninkomenslanden economische groei stimuleren over westerse ethiek heen en willen ontwikkelings- en middeninkomenslanden ongebonden zijn aan post-kolonialistische bemoeienis (ook wel ecologische kolonialisme genoemd). Dit wederzijdse wantrouwen verdiept de controverse over de vraagstukken en bemoeilijkt samenwerking. Toch is er consensus over dat geïndustrialiseerde landen verantwoordelijk zijn voor het grootste deel van de consumptie -ondanks de groeiende welvaart in de ontwikkelings- en middeninkomenslanden- en de daarmee samenhangende aantasting van het milieu (Hobson, 2002; Martens, 2017).

Internationale historische ontwikkeling

Vraagtekens bij de duurzaamheid van consumptiegebruik is niet het eerste milieuvraagstuk in de geschiedenis. Door de eeuwen heen is duurzaamheid altijd een crisisconcept geweest (Trentmann, 2012). Wanneer door de hoge vraag de grenzen van aanbod zichtbaar werden, kwam het debat rondom duurzaamheid in de actualiteit. Voor de consumentenrevolutie stonden duurzaamheidsvraagstukken veelal onder lokaal besluit, maar door de economische groei kwamen landen met elkaar in verbinding waardoor milieuvraagstukken geen lokale, maar mondiale kwesties werden. Daarnaast is vanaf de achttiende eeuw ook de opvatting over verantwoordelijkheid verschoven. Voor de twintigste eeuw werd de natuur als een gift van God gezien. De natuur was de voetafdruk van God, die voor mensen er was om ontdekt te worden en gebruik van te maken. Door de secularisatie kreeg deze opvatting steeds meer kritiek, maar met name in de decennia na de Tweede Wereldoorlog werd de opvatting aan de kant geschoven door de snel toenemende welvaart. Onder andere door het baanbrekend werk van *Man's Role in Changing the Face of the Earth* groeide de overtuiging dat er grenzen aan economische groei zaten, dat de aarde uitgeput zou raken en dat de verantwoordelijkheid daarin bij de mens lag (Ordway, 1956). Het ging niet dus niet meer om Gods voetafdruk, maar om die van de mens.

De verantwoordelijkheid van de mens voor het milieu werd zichtbaar door milieucrisis in de twintigste eeuw. Sinds 1900 hebben zich bodemerosie-, pesticiden-, olie- en vuilniscrisis voltrokken (Douglas & Isherwood, 2002; Atkinson, Dietz, Neumayer & Agarwala, 2014). Daarnaast groeide de aandacht voor duurzame consumptie en productie in de jaren '60 en '70, zonder dat de effecten van de economische groei op het broeikaseffect zichtbaar waren. Dit kwam onder andere door gezondheidsklachten van mensen in industriële gebieden en de eerste maanlanding in 1968 waarna astronauten de kwetsbaarheid van de aarde benadrukten (Aall & Hille, 2010). Sinds 1990 groeide de kennis over het toegenomen broeikaseffect en de afname van de ozonlaag en werden daar zorgen over uitgesproken (Clark, 2007). Voor het Westen werden door de crises de urgentie van een fundamentele verandering en de wijze waarop samenlevingen produceerden en consumeerden duidelijk. Tevens werd de noodzaak helder om een mondiale duurzame ontwikkeling te realiseren (Aall & Hille, 2010). In dit proces was de Europese Economische Gemeenschap (EEG) een voorloper met het *Verdrag van Rome* uit 1957. In Artikel 100A werden milieueisen gekoppeld aan de inspanningen van landen op het gebied van vrij verkeer, gezondheid en consumentenbescherming (Eur-Lex, z.d.). Desalniettemin bleef het liberale standpunt overeind staan dat de burger soeverein was en de overheid daarom geen invloed mocht uitoefenen op het consumentengedrag. Daarbij bestond de legitimatie van de EEG uit het stimuleren van de economie, waardoor politici zich niet waagden aan het onderwerp duurzame consumptie (Hobson, 2002).

Dit standpunt werd bekritiseerd door het baanbrekende rapport *The Limits to Growth: a Global Challenge* van de Club van Rome uit 1972 en wordt als startpunt gezien van het moderne duurzaamheidsdenken (Jamieson, 1992, Douglas & Isherwood, 2002; Atkinson et al., 2014). Als reactie op het rapport werden milieu- of klimaatdepartementen verbonden aan ministeries van volksgezondheid of huisvesting en kregen de taak om de kwaliteit van kwaliteit van lucht, water, grond en geluid te borgen. De conclusies van het rapport waren dat wanneer de economische groeitrends niet zou veranderen de grenzen van de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproductie en uitputting van natuurlijke hulpbronnen binnen honderd jaar bereikt zouden worden. Daarom werd in het rapport gepleit voor een mondiaal evenwicht dat de primaire materiële behoeften van mensen bevredigden en iedereen gelijke kansen bood (Cramer, 2014). Ondanks dat *The Limits to Growth* milieuproblemen aangaande systemen aankaartten, en ministeries de structurele aard van de problematiek erkenden, gingen politici er vanuit dat politieke, economische en sociale instituties zelf de noodzaak van verandering voorop zouden zetten. Hierop volgden kritieken dat instituties alleen in samenwerking, zowel lokaal, als nationaal als supranationaal milieuvraagstukken konden

oplossen (Hajer, 1995). In deze kritiek klinkt de tegenhanger van de reformistische benadering door, namelijk het systematisch denken van de revolutionary benadering. Wat consistent is aan de politieke context van de westerse wereld in de jaren tachtig.

Als antwoord op het consumptievraagstuk werd in 1972 door United Nations Environment Programme (UNEP) en in 1987 door de World Commission on Environment and Development (WCED) in *Our Common Future* duurzaamheid met economische groei verbonden (Brundtland, Khalid, Agnelli, & Al-Athel, 1987). Het Brundtlandrapport zette de toon van de daaropvolgende internationaal politieke klimaatbijeekkomsten waar veel ondernemingszin was voor duurzame consumptie en zette het tot 2008 bovenaan op de politieke duurzaamheidsagenda. Zoals bij de vierde Conventie van Lomé in 1989, waar er werd gestreefd naar een samenwerkingsverband tussen Europa en Afrika en United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) in 1992 (Rio Declaration, 1992; Clark, 2007). UNCED was het eerste echte politieke project van duurzame ontwikkeling op wereldschaal dat door de internationale gemeenschap werd goedgekeurd. Agenda 21 had echter geen juridisch bindend karakter maar vormde wel het beginsel van de beloften van beleidsverantwoordelijken van vele landen. Met het Verdrag van Kyoto in 1997 werden de eerste normeringen gesteld om de uitstoot van broeikasgasen te verminderen (Bogaert, 1999). Acht jaar na de overeenkomst in Kyoto is deze officieel in werking getreden. Ruim de helft van de geïndustrialiseerde landen bekrachtigden het protocol, ondanks dat de Verenigde Staten weigerde omdat zij vreesden voor schade aan de Amerikaanse economie (Cramer, 2014).

Door de verbinding tussen economische groei en milieuvraagstukken werden milieumaatregelen concreter, maar beleidsmatiger. Dat kwam omdat door de invloed van het 'vrijemarktdenken', maatschappelijke problemen steeds meer economisch benaderd werden. Daardoor werden de concepten die tot dan toe als tegengesteld werden beschouwd, met elkaar verzoend. Namelijk: het enerzijds bevredigen van de menselijke basisbehoeften en anderzijds het zoeken naar economische efficiëntie. Het resulteerde in de stilaan groeiende overtuiging van het ondeelbare karakter van milieu en ontwikkeling en de roep om mondiale strategieën. Zoals in het Brundtlandrapport werd verwoord:

Milieu en ontwikkeling zijn geen uitdagingen die van elkaar verschillen; zij zijn onverbiddelijk met elkaar verbonden. Ontwikkeling kan niet steunen op steeds verder aftakelende natuurlijke rijkdommen; het milieu kan niet worden beschermd, indien de economische groei geen rekening houdt met de kosten van de milieuverwoesting (Brundtland et al., 1999).

Intussen was er discussie over de betekenis van ‘duurzame consumptie’. Bij UNCED werd duurzame consumptie als revolutionairistische discours benaderd, doordat in Agenda 21 gesproken werd over ‘changing consumption patterns’ (Rio Declaration, 1992). Wat zoveel betekent als een zoektocht naar een hoge levensstandaard die tegelijkertijd minder afhankelijk is van hulpbronnen. Dat was onhanteerbaar omdat duurzaam consumptiebeleid zich baseert op een definitie vanuit een reformistische benadering. Het concept werd daarom bij de volgende UNCED-conferentie in 2002 verscherpt naar ‘changing consumption and production patterns’ en werd verwoord door de overkoepelende doelstelling ‘sustainable consumption’ (UNFCCC, 2002). Maar onduidelijk bleef wat dat precies omvatte. De vraag bleef of duurzame consumptie over consumentengedrag, levensstijl en consumentisme ging of over de productie en levenscyclus van producten. Met daarnaast de terugkerende kwestie of er minder of verantwoordelijker geconsumeerd moest worden, waardoor onderwerpen betrokken werden als een strevenswaardige werk-privébalans, keuzeonderdrukking en mogelijke innovatiekracht (Sustainable Development Commission, 2006).

Daarnaast hadden de (inter)nationale klimaatconferenties en de bijkomstige beleidsimplementaties, politieke overtuigingen en maatschappelijke trends invloed op de wetenschappelijke debatten, en andersom. Toen bijvoorbeeld de International Society for Industrial Ecology (ISIE) in 2003 ervoor koos om de aandacht te richten op duurzame consumptie in plaats van productie, verschoof daarmee ook de aandacht van het wetenschappelijke debat van productie naar consumptie (Hertwich, 2005a). Een ander voorbeeld is dat na de economische crisis van 2008 politici en wetenschappers het idee van een circulaire economie verkennen (Jackson, 2009; Brand, 2012; Sachs, 2015; Geissdoerfer, Savaget, Bocken & Hultink, 2017).

Dat resulteerde in, tot op het heden, variërende definities van duurzame consumptie. Omdat productie in meer of mindere mate bij het duurzame consumptievraagstuk wordt betrokken, of de ene definitie meer gericht is op de technologische ontwikkelingen en de ander op cultuur en -gedrag. De ambiguïteit wordt zichtbaar in de voorbeelden van de citaten van de Nederlandse overheid -waar de nadruk op producten ligt- en van UNEP, waar ook het productieproces en de ecologische gezondheid van de aarde wordt geaccentueerd:

Duurzaam consumeren betekent dat u consumeert zonder dat dit nadelig is voor mens en milieu. Bijvoorbeeld door producten te kopen met een duurzaam keurmerk. Of producten die na gebruik een goede bestemming krijgen (Rijksoverheid, 2017).

Sustainable consumption is an umbrella term that brings together a number of key issues, such as meeting needs, enhancing quality of life, improving efficiency, minimising waste, taking a lifecycle perspective and taking into account the equity dimension; integrating these components parts into the central question of how to provide the same or better services to meet the basic requirements of life and the aspiration for improvement, for both current and future generations, while continually reducing environmental damage and the risk to human health (UNEP, 2001).

Desalniettemin was in 1987 voor vele landen het startschot gegeven om zich in te zetten voor duurzame consumptie. Het *Human Development Report* van 1998 richtte zich expliciet op het onderwerp consumptie. In 1998 en 1999 organiseerden de Noorse en Zuid-Koreaanse regeringen conferenties en UNEP lanceerde in 2001 een duurzaam consumptienetwerk en een geïntegreerd duurzaam consumptiebeleid met de nadruk op de mogelijk kansen (UNEP, 2001; Clark, 2007). Ook de Europese Unie bracht met *Groenboek* een debat op gang rond de vraag hoe Europa de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven kon bevorderen (Cramer, 2014). In 2002 vond het vervolg van de UNCED plaats, de World Summit on Sustainable Development (WSSD), waar consensus bestond over het concept van ‘duurzame consumptie’ en besloten is tot een tienjarig plan over te gaan voor het terugdringen van broeikasgassen. Dit programma werd uitgewerkt in het Marrakech Process tussen 2003-2011 en was in 2012 tijdens de UNCED een van de weinige concrete resultaten (Clark, 2007; Atkinson et al., 2014; Geels et al., 2015). In 2007 werd door de G77 de gedeelde visie en gemeenschappelijke acties en doelen vastgesteld en medefinanciering voor klimaatmitigatie- en adaptiemaatregelen aan ontwikkelings- en middeninkomenslanden toegezegd.

In 2008 heeft de Europese Unie een milieubeleid gepresenteerd dat zowel streeft naar het verbeteren van de levenscyclus van producten, alsook de bewustmaking van de consumenten hiervoor, door de vraag naar duurzame consumptiegoederen te vergroten om zo innovatie te bewerkstelligen. Door de economische crisis ontstond druk op de prioritering van de akkoorden, waardoor deze in 2014 en 2017 pas verder zijn doorontwikkeld door onder andere in te zetten op Europees ecologisch keurmerk (Europees Parlement, z.d.). Desalniettemin is duurzame groei en ‘meer doen met minder’ een van de belangrijkste doelstellingen van de Europese Unie. Dit wordt onder andere bereikt door informatieverbetering via etikettering van producten en door groene overheidsopdrachten.

Daarmee is de nadruk op productiestijging geëvolueerd naar productiecontrole en kwaliteit, waarna het de wending heeft genomen naar het ontwikkelen van duurzaam consumptiebeleid (Paulussen & Segers, 2012; Science for Environment Policy, 2012).

Conclusie

De context van duurzame consumptie is onderhevig aan twee dynamieken, namelijk consumptie en milieuvraagstukken. Enerzijds vormt consumptie zowel het publieke als private leven omdat zij de economische groei bepaalt en voor een belangrijk deel onze persoonlijke identiteit definieert. Anderzijds vraagt de ecologische gezondheid van de aarde, de verschillen tussen arm en rijk en de milieucrisis van de afgelopen vijftig jaren om een bezinning op de huidige economische systemen. Omdat het economische systeem over landsgrenzen gaat, zijn de milieuvraagstukken en onderhandelingen over duurzaam consumptiegebruik complex. Verder creëert de context -gevormd door de geschiedenis en internationale betrekkingen- sociale structuren waar politici en beleidsmakers onderdeel van zijn. Ook veranderen door de tijd de opvattingen over de verantwoordelijkheid van de mens voor het milieu en verschuiven ideologische standpunten over het verband tussen de economie en het milieu en de definitie van 'duurzame consumptie'. In het denken heeft zich vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw een transformatie voorgedaan, van revolutionair naar reformistisch denken. Dit ontstond door gebeurtenissen als de maanlanding, baanbrekende werken als *The Limits to Growth* en *Our Common Future*, internationale samenwerkingsverbanden als UNCED en wetenschappelijke debatten. Ondanks de complexiteit en de invloeden op het concept 'duurzame consumptie' is in de afgelopen dertig jaar meer dan voorheen ingezet op het verbeteren van de levenscyclus van producten en de bewustmaking van consumenten.

2. Nederland

Na kennis te hebben genomen van de internationale vormingsprocessen van duurzaam consumptiebeleid, richt dit hoofdstuk zich op het Nederlandse vormingsproces. Dat gebeurt door eerst de context te schetsen van wanneer duurzaamheid en duurzame consumptie opgepakt worden in de Nederlandse politiek. Daaruit blijkt dat Nederlands milieubeleid beïnvloed wordt door maatschappelijke trends, wat resulteert in een sterk wisselend milieubeleid door de decennia heen. Vervolgens worden de rapporten *Zorgen voor Morgen* (1988), *De consument van duurzaam geproduceerde voedingsmiddelen in het jaar 2010* (1993), *Duurzaamheid vraagt om openheid* (2003) en *Duurzaam consumentengedrag* (2014) geanalyseerd om het Nederlandse discours te achterhalen. Daarmee wordt antwoord gegeven op de vraag hoe duurzame consumptie in Nederland gedefinieerd wordt, en wat de rol van de overheid en de burger is. Middels de discoursanalyse wordt zichtbaar dat duurzame consumptie op verschillende wijzen gedefinieerd wordt en met name de rol van de overheid belangrijk is voor het stimuleren van duurzaam consumptiegedrag.

Context

Van milieubewustzijn was in Nederland direct na de Tweede Wereldoorlog geen sprake omdat tegen het vergroten van de materiële welvaart nauwelijks oppositie bestond. Het land was in 1945 totaal ontwricht, in de wederopbouwfase van 1945 tot 1958 lag de aandacht vrijwel volledig op het herstel van de geleden oorlogsschade. Pas met de ontzuiling in de jaren zestig met kritiek op de traditionele normen en waarden van de samenleving werd de omgang met het milieu bevraagd. Enerzijds door verontrustte wetenschappers, anderzijds door actiegroepen die doormiddel van demonstraties aandacht vroegen voor de kwaliteit van het milieu (Cramer, 2014). Omdat er een groot vertrouwen was in het maatschappelijk anticipatievermogen om daadwerkelijke milieuproblemen het hoofd te bieden tegen de tijd dat het noodzakelijk zou zijn, werden deze kritieken vooral afgedaan als een romantisch verlangen (Van Both, 1997).

Desalniettemin groeide in de jaren zeventig het besef dat de snelle economische groei voor een klein en dichtbevolkt land als Nederland ook negatieve effecten met zich meebracht voor het milieu. Dit besef werd zichtbaar in de oplageverkoop van *The Limits to Growth*; de helft van de gehele oplage werd verkocht in Nederland. Het politieke klimaat veranderde en in plaats van demonstraties zocht de milieubeweging door onder andere milieuconferenties het gesprek met de overheid op. Daarop werd mede door de alarmerende informatie van *The Limits to Growth* het ministerie voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne opgericht, dat voor het milieu

zich voornamelijk richtte op het beheersen van de lokale verontreiniging van de lucht, het water en de bodem. Het lukte de overheid echter niet om beleidsmatig op de aangekaarte structurele problemen te antwoorden. Het Nederlandse milieubeleid was in de jaren zeventig curatief en gericht op het korte termijn. Daarnaast overvleugelde het kernenergie debat alle andere milieuonderwerpen (Cramer, 2014).

Waar in de jaren zestig de doelstellingen van economisch beleid gebaseerd waren op groei, werkgelegenheid, betalingsbalans, muntstabiliteit en redelijke inkomensverdelingen, werd in de jaren zeventig een zesde doelstelling toegevoegd, namelijk een 'leefbare natuurlijke leefomgeving'. In de jaren tachtig werd de 'handhaving van ecologisch evenwicht' voor de Nederlandse politiek een doelstelling van hogere orde, omdat dat de voorwaarde zou vormen voor welke economische bedrijvigheid dan ook (Van Both, 1997). Omdat milieuproblemen zoals het broeikas effect, zure regen en bodemvervuiling bleven aanhouden, waardoor de overheid gedwongen werd tot een herbezinning van milieubeleid. Daarmee werd overeenkomstig aan de internationale trend duurzaamheid verbonden aan economische groei.

Een andere verandering was de filosofie van het Nederlandse politieke klimaat van de jaren tachtig. De politiek richtte zich op het terugtreden van de overheid en het privatiseren van overheidstaken. Het milieubeleid, dat eerder eenzijdig door milieuministers en deskundigen aan maatschappelijke sectoren als dictaat werd opgelegd, ontbeerde steeds meer de noodzakelijke legitimiteit (Van Both, 1977). Om de verschillende doelgroepen zelf de verantwoordelijkheid te laten dragen voor hun eigen handelen in relatie tot het milieu, werd een maatschappelijk draagvlak gecreëerd door voorlichting en educatie, zowel onder producenten als consumenten. De milieubewustwording in de jaren zeventig, de verbinding tussen economie en milieu en het liberale politieke klimaat resulteerde aan het einde van de jaren tachtig in een milieubeleid dat geleidelijk verschoven was van een curatieve naar een preventieve aanpak, waar milieubewegingen serieuze gesprekspartners van de overheid waren, en waarin het voorkomen van vervuiling voorop stond (Van Both, 1977; Cramer, 2014).

De rapporten *Our Common Future* uit 1987 en *Zorgen voor morgen* uit 1988 waar op basis van de gegevens van de kwaliteit van de natuur milieuvoorspellingen werden gedaan, veroorzaakte in Nederland een tweede heropleving van milieu-interesse. Omdat de conclusies waren dat Nederland 70% tot 90% van de milieuvervuiling moest terugdringen om een leefbaar milieu te kunnen garanderen, riepen beide rapporten op tot een andere maatschappijinrichting (Brundtland et al., 1987; RIVM, 1988). De verontrusting was groot, zoals onder andere blijkt uit de kerstrede van koningin Beatrix. Die naast het bekritisieren van de maatschappelijke indifferentie ook opriep om in actie te komen:

Langzaam sterft de aarde en wordt het onvoorstelbare -het einde van het leven zelf- toch voorstelbaar. “...” Waarschuwingen zijn er genoeg geweest, maar nog altijd gedragen [wij] ons als onwaardige gasten op deze aarde (Baalen et al., 2015).

De Nederlandse bevolking begon zich te realiseren dat de oorspronkelijke visie op de eerdere randvoorwaarden die als belemmerend werden beschouwd, te kortzichtig was (Cramer, 2014). In het Nationaal Milieu Plan (NMP) werden doelen opgesteld die duurzaamheid bewerkstelligde. Namelijk, het verminderen van de verzuring, vermisting, broeikasgassen, afvalstromen, de verspreiding van milieubelastende stoffen, verdroging en verspilling (Milieubeleidsplan, 1989). Deze doelen werden door de overheid en bedrijven geoperationaliseerd om de mensen in Nederland op een duurzamere wijze te kunnen voeden, huisvesten, kleden en vervoeren. Daarmee liep Nederland in vergelijking met andere landen vanaf het begin van de jaren negentig voorop in duurzaam beleid (Cramer, 2014).

Dit was echter van korte duur. Internationaal wijzigde de positie van Nederland waardoor de Nederlandse overheid ook van positie veranderde. Door het mondiale optimisme vanwege de val van de Berlijnse Muur, de opkomst van nieuwe economieën van India en Brazilië en de ICT-revolutie groeide de wereldeconomie en nam de mondialisering toe. Dit had gevolgen voor de maatschappelijke structuren en bedrijven dat een nieuwe opstelling voor de overheid betekende. Door de globalisering werd de samenleving mondiger en zelfredzamer en nam de maatschappelijke regulering toe. Omdat de invloed van de markt groter werd, nam de verantwoordelijkheid ook toe om adequaat op maatschappelijke vraagstukken als het milieu te reageren. Het gevolg was dat de invloed van de macht van de nationaal politieke instituties afnam en de overheid de markt ruimte bood door gunstige randvoorwaarden te creëren. Een gevolg voor milieubewegingen was dat zij niet meer de overheid maar bedrijven contacteerden om milieubeleid te bespreken (Cramer 2014).

Nederlands milieubeleid werd dus grotendeels bepaald door maatschappelijke trends. Gebeurtenissen en milieubewegingen beïnvloedden deze trends, wat resulteert in een sterk wisselend milieubeleid door de decennia heen. Doordat Nederland geen stabiel milieubeleid heeft gehandhaafd en de burgerinitiatieven nog regelmatig overschat worden, was duurzaam gedrag in Nederland in vergelijking met andere Europese landen laag. Met deze kennis zijn milieuorganisaties vanaf 2006 bedrijven actief gaan betrekken bij milieuverbeteringen. Het gevolg was dat bedrijven zelf kritisch tegenover productieprocessen en productieketens gingen staan. Daarnaast begon Nederland aan een transitie naar duurzame energievoorziening en een

circulaire economie. Ten slotte hebben milieuorganisaties zich vanaf 2006, behalve op overheden en bedrijven, ook gericht op het mobiliseren van de burger middels sociale media. Milieuorganisaties deden een beroep op de morele verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven, en hebben ingezet op het creëren van een bewustwording dat de aarde ook voor de toekomstige generaties leefbaar moet zijn. Deze boodschap is door de groei van de mondiale economie en de wereldbevolking tastbaarder geworden en stimuleerde de burgers tot duurzaam gedrag. Door de economische crisis in 2008 kwam dit proces grotendeels tot stilstand. De overheid had een beperkt overheidsbudget, waardoor zij minimaal kon bijdragen aan maatschappelijke initiatieven en nam daarom een regisserende rol aan wat betreft het milieubeleid. In 2012 kwam pas door een hernieuwde betrokkenheid van burgers weer aandacht voor het milieu (Cramer, 2012). Door de mondialisering van grote bedrijven en de toename van de internationale druk was dit mede de oorzaak dat er, zij het moeizaam, gewerkt werd aan de duurzaamheidsagenda.

Discoursanalyse

In de analyse worden 4 rapporten behandeld, de eerst is *Zorgen voor morgen: Nationale milieuverkenning 1985-2010* (1988) en is een adviesrapport van het Rijksinstituut van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM) over de kwaliteit van het milieu. In het rapport ligt de aandacht bij milieubewustwording waardoor duurzame consumptie niet wordt geëxpliciteerd. De context die in *Zorgen voor morgen* wordt geschetst, is gebaseerd op causale vooronderstellingen. Het probleem dat geschetst wordt, zijn de toekomstige tekorten aan hulpbronnen. De oorzaken die daarvoor zijn aangewezen zijn “maatschappelijke activiteiten die zich al sedert decennia hebben afgespeeld” en de “maatschappelijke ontwikkelingen zoals die zich nu voordoen” (RIVM, 1988, p. 11). Het gevolg is dat Nederland moet inzetten op verduurzaming. Hierin liggen de aangrijpingspunten op lokale, regionale, fluviale, continentale en mondiale schaal (RIVM, 1988, pp. XV-XIX). Door de causale vooronderstelling wordt duurzaamheid dus gedefinieerd als een ontwikkeling tussen de mens en het milieu “waarbij de kwaliteit van het milieu niet wordt aangetast door het gebruik dat de mens ervan maakt” (RIVM, 1988, p. 3).

De verhaallijn is voornamelijk uit een institutionele en rationele theorie opgebouwd, omdat het rapport uitgaat van een grote padafhankelijkheid en incrementele veranderingen door kennisuitbreiding. Onderstaand citaat toont aan dat de verandering van maatschappelijke processen gerealiseerd wordt door verkenningen.

Het lange termijnkarakter van milieuproblemen noodzaakt tot een vroegtijdige signalering van ongewenste maatschappelijke ontwikkelingen. Lange termijnverkenningen geven voor het milieubeleid een indicatie van de mate waarin door bijsturing van maatschappelijke processen gestelde doelen kunnen worden gerealiseerd. “...” Realisatie ervan trekt echter een forse wissel op de bereidheid van de huidige generatie om, mede via het milieubeleid, tot aanzetten voor zo'n ontwikkeling op langere termijn te komen (RIVM, 1988, p. XX).

Omdat de politieke en culturele theorieën minder verklarende kracht hebben in deze verhaallijn, worden mogelijke oplossingen op basis van de invloed van de verschillende belanghebbenden en de burger niet overwogen.

De implementatiestrategie baseert zich op sociale oorzaken -namelijk het opgaan van hulpbronnen door de toenemende vraag- en op onvoorziene gevolgen -namelijk de milieuverontreiniging door menselijke activiteiten- (RIVM, 1988, pp. 57-60). Vandaar dat de maatregelen, waar de overheid verantwoordelijk voor is, voornamelijk preventief zijn en aangestuurd worden op regulatie of stimulans. Bijvoorbeeld de verplichtte emissiereductie van 60% tot 75% in bouwmaterialen of de bemestingsadviezen om hoge nitraatuitspoeling te voorkomen (RIVM, 1988, pp. XXVI & 219-220).

In het onderzoeksrapport *De consument van de duurzaam geproduceerde voedingsmiddelen in het jaar 2010* (1993) van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (NRLO) wordt de beleidscontext eveneens gebaseerd op een causaal verband. Want, zo stelt het rapport, op basis van de veranderende demografie en culturele waarden en het individualiseren van consumptiepatronen, exploiteert de consumptie, zodanig dat het de kwaliteit van hulpbronnen niet kan garanderen. Duurzame consumptie wordt in het rapport direct verbonden aan duurzaamheid door duurzaamheid te beschrijven als “een zodanige consumptie, dat de kwaliteit van de natuurlijke hulpbronnen op een gelijkblijvend, mogelijk zelfs beter, niveau komt te liggen” (Meulenberg & Schifferstein, 1993, p. 2). De nadruk van het rapport ligt op het eerste deel van de definitie: ‘een zodanige consumptie’. Dit omdat het rapport stelt dat duurzaam consumptiegebruik de oorsprong vindt in ideologische overtuigingen (Meulenberg & Schifferstein, 1993, p. 2). Zoals zienswijzen over diervriendelijkheid, biotechnologie of de relatie met ontwikkelings- en middeninkomenslanden. Dit is een culturele theorie dat zich legitimeert door de waarden in de samenleving.

In de verhaallijn heeft de culturele theorie de grootste verklarende kracht en streeft dus naar een overtuigende boodschap die aanslaat bij de burger. Dit komt overeen met dit

onderzoeksrapport die de overheid en producenten als verantwoordelijken aanwijst en als oplossing het overtuigen van consumenten aandraagt om de vooroordelen te herzien, om zo kwalitatieve hulpbronnen te garanderen (Meulenberg & Schifferstein, 1993, pp. 20-29). Bijvoorbeeld door een prijs van een product niet meer dan 10% van prijs te laten verschillen en een gelijke kwaliteit en aanblik van producten te ambiëren, waardoor consumenten overtuigd worden om duurzame producten te kopen (Meulenberg & Schifferstein, 1993, pp. 21 & 82-85).

In 2003 heeft de SER *Duurzaamheid vraagt om openheid: op weg naar een duurzame consumptie* uitgebracht, in de context van de NMP 1-4 waar consumptiegedrag onderbelicht is gebleven (Sociaal Economische Raad, 2003, p. 7). In het rapport wordt duurzaam consumptiegedrag direct verbonden aan duurzaamheid:

Net als bij ‘gewone’ consumptie gaat het bij duurzame consumptie om de aankoop, het gebruik en de afdanking van goederen en diensten. Het adjectief duurzaam heeft betrekking op de randvoorwaarde dat het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en toxische materialen en de uitstoot van vervuilende stoffen en afval gedurende de levenscyclus van een ge- of verbruiksgoed worden geminimaliseerd en wel zodanig dat de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien geen gevaar lopen (Sociaal Economische Raad, 2003, p. 15)

Deze definitie is gekozen op basis van een normatieve vooronderstelling waarbij de prioriteiten en externe effecten van duurzaam consumptiegedrag uitgelegd zijn. De SER is namelijk ervan overtuigd dat zonder een breed maatschappelijk draagvlak duurzaam consumptiegedrag niet tot stand komt. Het probleem is dat ondanks dat Nederlanders gemotiveerd zijn om duurzaam te consumeren, het gedrag hierin achterblijft (Sociaal Economische Raad, 2003, pp. 13-14). De oplossing ligt in het stimuleren van het maatschappelijk verantwoordelijk gedrag van de consumenten en het duurzaamheidsbewustzijn van de burger door overheidsoptreden (Sociaal Economische Raad, 2003, pp. 68-81).

De contextbepaling, probleemstelling en oplossing is vanuit een culturele verhaallijn opgebouwd. Logischerwijs zijn daarom de implementatiestrategieën overtuiging en stimulans, omdat sociale oorzaken ten grondslag liggen aan een culturele verandering. In tegenstelling tot het adviesrapport van de NRLO legt SER de verantwoordelijkheid bij de burger om duurzaam consumptiegedrag te stimuleren. Het maakt daarbij onderscheid tussen de burger en de consument -hoewel verenigd in een persoon-, omdat de burger maatschappelijk belang voorop heeft staan en de “consument oog heeft voor elementen van eigenbelang” (Sociaal Economische

Raad, 2003, pp. 34-36). Om de culturele verandering te realiseren wordt de overheid en publieke personen geadviseerd voorbeeldfuncties te stellen.

Het RIVM-rapport uit 2014 *Duurzaam consumentengedrag: Verkenning van de rol van de overheid, interventies en de interventiedatabase* is voornamelijk op basis van een finale vooronderstelling opgesteld omdat het doelen, middelen en relaties bepaalt. De probleem- en doelstelling van het rapport zijn opgebouwd uit een context waaruit blijkt dat consumptiegedrag een complex proces is en gedragsverandering wordt bereikt vanuit verschillende invalshoeken en niveaus (Zwart, Schriel, Smit, & van Zijverden, 2014, p. 6). Het probleem volgens het rapport is dat consumenten te weinig milieuvriendelijk zijn (Zwart et al., 2014, p. 3). Door verschillende soorten gedragsaanpassingen kan de consument milieuvriendelijker worden, waar verschillende partijen op eigen wijze invloed op hebben. In het rapport worden daarom bij de definitie van duurzaamheid verschillende fragmenten genoemd die gezamenlijk tot milieuvriendelijk gedrag leiden. Zoals in het onderstaande citaat de consumptie van dierlijke eiwitten wordt benadrukt.

“Duurzaam houdt hier in: met een zo laag mogelijke milieubelasting. “...” het vervangen van (een deel van de) dierlijke eiwitten (zuivel, eieren en vlees) uit het dagelijks menu [is] een grote stap voorwaarts qua duurzaamheid.” (Zwart et al., 2014, p. 8)

Dat milieuvriendelijk gedrag opgebouwd wordt vanuit verschillende componenten is bepalend voor de verhaallijn. De geboden oplossing moet namelijk dan ook uit verschillende onderdelen bestaan. Een verhaallijn op basis van een politieke theorie leent zich daar voor. In de politieke verhaallijn van dit rapport worden de belangen van verschillende coalities samengebracht om tot hetzelfde doel te komen, namelijk, over kunnen gaan tot collectieve actie voor het bereiken van een duurzamere samenleving. Daarom is de oplossing het combineren, bundelen en versterken van talrijke initiatieven en grotere raamwerkprogramma's (Zwart et al., 2014, p. 6). Met verschillende partijen wordt een duurzamer eetpatroon bevorderd, de markt 'vergroend' en gezondheid aan duurzaamheid gekoppeld (Zwart et al., 2014, pp. 3-18). Vandaar dat ook voor deze definitie is gekozen. De verhaallijn is voornamelijk uit een politieke theorie opgebouwd dat zich baseert op de invloed van belanghebbende. In dit geval zijn dat stakeholders, experts, NGO's, de GGD, de overheid en groepen burgers die niet nader zijn toegelicht (Zwart et al., 2014, p. 9). Zij mogen interveniëren door stimulerende, overtuigende of regulerende implementatiestrategieën, om op eigen wijze de burger milieuvriendelijker

maken. De implementatiestrategie van het laatste rapport verschilt van de andere, zoals er ook andere verschillen naar voren komen tussen de rapporten. Deze verschillen zijn door de discoursanalyse uitgelicht en worden in de onderstaande conclusie samengevat.

Conclusie

Direct na de Tweede Wereldoorlog was Nederland nauwelijks milieubewust. Dit veranderde door de snelle economische groei in de jaren zestig en zeventig, die ook milieuproblemen met zich meebracht zoals vervuiling. *The Limits to Growth* gaf een impuls aan het milieubewustzijn, maar milieubeleid bleef curatief, gericht op het korte termijn en overschaduwde door het kernenergie debat. In de jaren tachtig herstelde het ecologische evenwicht niet, waarna de overheid milieubeleid vanuit een andere invalshoek benaderde door milieu aan economie te verbinden. Het gevolg was dat milieubeleid preventiever werd en milieubewegingen serieuze gesprekspartners werden van de overheid. *Our Common Future* en *Zorgen voor morgen* veroorzaakte een tweede opleving van milieubewustzijn waardoor Nederland, in de jaren negentig, vooropliep met duurzaam beleid. Ook deze heropleving was van korte duur omdat de overheid door het internationale politieke klimaat een deel van de medezeggenschap op het milieu moest inleveren aan bedrijven. In samenwerking met milieuorganisaties gingen bedrijven, zij het moeizaam, werken aan de duurzaamheidsagenda. Door de economische crisis kwam daar echter druk op te staan, maar in 2012 ontstond weer een hernieuwd milieubetrokkenheid in Nederland.

Om duurzaam consumptiegedrag te realiseren is milieubewustzijn en duurzaamheidsdenken een vereiste. In *Zorgen voor morgen* uit 1988 is de bewustwording aanwezig, maar wordt duurzame consumptie niet gespecificeerd. Het discours is de overtuiging dat de maatschappelijke activiteiten de milieuvraagstukken veroorzaken, waarop door kennisuitbreiding op elke laag in de maatschappij duurzaam gedrag gestimuleerd moet worden. Zodat de kwaliteit van het milieu gelijk blijft. Dit is een rationele opvatting die uitgaat van de maatschappelijke structuren gebaseerd op instituties en de maakbaarheid van de wereld, waarbij de verantwoordelijkheid bij de overheid wordt gelegd. In het rapport van NRLO uit 1993 is in het duurzaamheidsdenken onder andere het onderdeel duurzame consumptie verder ontwikkeld. Het discours is van culturele aard omdat de kwaliteit van het milieu verbetert door consumptiepatronen van de consumenten te herdefiniëren. In tegenstelling met *Zorgen voor morgen* stellen de auteurs dat alleen kennisdeling geen maatschappelijke verandering veroorzaakt; daar is een culturele overtuiging voor nodig. Voor de culturele verandering ligt de

verantwoordelijkheid behalve bij de overheid ook bij de producenten. Het rapport van de SER uit 2003 reflecteert op het duurzaam consumptiegedrag en stelt dat de samenleving wel duurzaam gedrag wilt vertonen, maar dit niet realiseert. Een soortgelijke definitie als uit het rapport van NRLO van ‘duurzame consumptie’ wordt aangehouden, maar ambities om de kwaliteit van het milieu te verbeteren, worden bijgesteld naar het behoud van de kwaliteit van het milieu. Ook de SER baseert zich op de culturele verhaallijn, maar wijst de burgers aan als verantwoordelijken, waar de overheid en publieke personen hen toe moeten overtuigen. In het RIVM-rapport uit 2014 is het discours bijna tegenovergesteld aan *Zorgen voor morgen* uit 1988. ‘Duurzame consumptie’ is ontdaan van de sociale componenten en tot voedseltoename gespecificeerd. Daarnaast wordt niet een kwaliteitsverbetering van het milieu nagestreefd, maar een beperking van de milieuschade. Het discours is politiek en biedt een alternatief om een culturele verandering te bewerkstelligen, namelijk, door een samenwerking tussen verschillende partijen.

Hoe duurzame consumptie en de rol van de overheid en de burger worden gedefinieerd, verschilt tussen de rapporten. De definitie wordt nauwer, de ambities voor de kwaliteit van het milieu zijn willekeuring en het aanwijzen van verantwoordelijken complexer. Op welke aspecten België overeenkomt of verschilt, en of de overheid ook door culturele verandering de burgers wil betrekken bij het duurzaamheidsvraagstuk komt in het volgende hoofdstuk naar voren. Waarna aansluitend de verschillen en overeenkomsten worden verklaard.

3. België

De Belgische discoursanalyse is op dezelfde wijze opgebouwd als het voorgaande hoofdstuk over Nederlands duurzaam consumptiebeleid. Eerst wordt een context geschetst van het milieubewustwordingsproces van België. Daaruit blijkt dat sprake was van een continu duurzaamheidsdenken, maar dat het zich moeilijk liet vertalen naar effectief milieubeleid door de federale staatsstructuur van België. Waardoor het duurzaamheidsproces, in vergelijking met omringende landen, moeizamer verliep. Na de contextualisering worden de rapporten *Het milieubeleid in Vlaanderen* (1990), *Op weg naar een duurzame ontwikkeling?* (1999), *Duurzame consumptie* (2007) en *Van eten naar Weten* (2014) uiteengezet op basis van een discoursanalyse. Daaruit blijkt dat de definitie van duurzame consumptie aan veel verandering onderhevig is. Daarnaast blijkt dat de overheid een grote rol krijgt toebedeeld, maar dat over de gewenste werkwijze van de overheid nog diverse opvattingen bestaan.

Context

Waar in Nederland na de Tweede Wereldoorlog wetenschappers en actiegroepen aandacht vroegen voor de kwaliteit van het milieu, waren in België slechts kritieken van kleinschalige, lokale verenigingen die los van elkaar opereerden. Deze groepen bestonden voornamelijk uit vermogende burgers en liefhebbers van dieren en de natuur. Contact tussen de verenigingen en de overheid was er nauwelijks. Dit kwam doordat de overheid de prioritering bij de naoorlogse wederopbouw had, die bemoeilijkt werd door de bestuurlijke kwesties tussen het noorden en het zuiden van België. De milieuverenigingen en het ‘milieubewustzijn’ werden daarom vooral gezien als een vorm van verzet tegen de gevestigde orde (Van der Windt & Bogaert, 2007). Dat de prioriteit bij het economische belang van de wederopbouw lag, komt ook naar voren in de beleidstukken van het ministerie van Landbouw. Onder haar verantwoordelijkheden vielen onder andere het milieu, maar het beleid was vrijwel geheel gericht op een hogere hout- en visproductie (Bogaert, 2004).

Desalniettemin werd in de jaren zestig de verontreiniging van het milieu stilaan zichtbaar, door de vervuiling van water en bodem door meststoffen, bestrijdingsmiddelen en afvalstoffen vanuit de industrie. Daarnaast groeide de bezorgdheid over de begrensdheid van de natuurlijke hulpbronnen, onder andere door de uitgave van *The Limits to Growth*. Met de emancipatiebewegingen en demonstraties van studenten en arbeiders over de zorgen voor de samenleving, kwam ook de milieubeweging op. Juist de lokale initiatieven hadden hier een initiërende rol in (Van der Windt & Bogaert, 2007). Nieuwe actiegroepen werden opgericht en

de milieubeweging stelde de politieke eis om de ecologische kwesties op de politieke agenda te krijgen. Maar niet alleen werkwijze en de leden van de milieubewegingen veranderde in de jaren zestig en zeventig, ook inhoudelijk veranderde het van karakter. Het ging namelijk niet alleen meer over dieren en planten, maar over de samenleving, natuur, leefomgeving en de invloed van de mens op het milieu (Van der Windt & Bogaert, 2007; Poeck, 2013).

Zo ontstond na 1970 steeds meer consensus in de milieubeweging en kwam de samenwerking tot stand met wetenschappers. In 1970 werd het eerste omvattende milieubeleid geformuleerd, waarin de oplossing vooral gezocht werd in mogelijkheden voor internationale samenwerking (Van der Windt & Bogaert, 2007). Het milieubeleid liet zich inspireren door buitenlandse voorbeelden, met name door Nederlandse rapporten. Het uitwerken van gericht beleid bleef echter moeilijk door het vraagstuk rondom de Belgische staatsstructuur. Uiteindelijk is besloten tot het integraal regionaliseren van milieubeleid en een meer offensieve aanpak (Poeck, 2013). De hoofddoelstellingen waren het opruimen van vervuiling en tegengaan van vervuiling en het voorkomen van overmatig gebruik van natuurlijke hulpbronnen en de aantasting van natuur en landschap (Cörvers, 2004). Opvallend aan de besluitvormingsprocessen is dat de beslissingen met weinig publiek debat werden genomen. Zo werd bijvoorbeeld in tegenstelling tot Nederland, aan de keuze om kerncentrales te bouwen voorafgaand geen parlementair debat gehouden. Ook de energieakkoorden gingen vaak via de energiesector, waardoor deze niet in de openbaarheid kwamen. Pas in 1974 kwam daar verandering in (Preter, 2016).

De internationale ontwikkelingen als verschuivende economieën en mondialisering in de jaren tachtig hadden, net als in Nederland, invloed op maatschappelijke structuren. Overeenkomstig met Nederland en andere westerse landen nam de macht van de nationaal politieke instituties af en nam de invloed van de markt op het duurzame ontwikkelingsvraagstuk toe (Preter, 2016). In de praktijk verliep het proces voor het nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid echter moeizamer dan in Nederland, omdat bedrijven veelal (en dan met name de energiemaatschappijen) afhankelijk bleven van subsidiëring van de Belgische overheid. Met de staatshervormingen in 1980, 1988-1989 en 1993 werden gewesten gevormd met een eigen regering en parlement en steeds grotere bevoegdheden. Verschillende gewesten kozen voor de subsidiepolitiek, waardoor oneerlijke concurrentie ontstond en de prijzen door de hoge energiekosten opliepen. Gemeenten kwamen hierom in opstand en burgers spanden rechtszaken aan (Preter, 2016) De publicatie *Our Common Future* wees een uitweg door de eerdere milieudoelstellingen te vertalen naar 'duurzame ontwikkeling'. Het concept 'duurzame ontwikkeling' voorzag de conflicterende partijen weer van een gemeenschappelijke taal, zodat

de dialoog weer tot stand kwam tussen overheid, bedrijven, burgers en milieubewegingen. Daarmee werden de doelstellingen voor het tegengaan van vervuiling en het overmatig gebruik van hulpbronnen samen met de tegenstrijdigheden bedekt. Maar vaag geformuleerde doelstellingen helpen niet bij het formuleren van een duidelijke beleidsstrategie, waardoor het Belgisch milieubeleid maar heel weinig voortgang boekte (Devuyst & Hens, 2000; Poeck, 2013).

Deze ontwikkelingen hebben zich doorgezet in de daaropvolgende decennia. De vermindering van de gezinsgrootte in combinatie met het verhoogde inkomen, het toenemend individualisme en de toename van de waarde van tijd betekende een toename van het consumptievolume. Oplossingen op grote schaal bleven echter uit vanwege de federale staatsvorm. De gewesten kregen met de vijfde staatshervorming in 2001 de verantwoordelijkheid voor onder andere buitenlandse handel, landbouw en ontwikkelingssamenwerking, belangrijke domeinen omtrent duurzame consumptie. Maar de leiders kennen, in vergelijking met andere landen met een federale staatsvorm, een minder grote traditie rondom prestatie meting en publieke verantwoordelijkheid. De gewesten maken zich in de voorgenomen duurzame ontwikkeling te veel afhankelijk van stimulerende subsidies van een hogere autoriteit, in plaats van de initiatieven van de burgers (Devuyst & Hens, 2000). Daarnaast is er in België sprake van een minimale concretisering van milieubeleid en wordt in het proces van duurzame ontwikkeling beloning vanuit de internationale samenwerking gezocht. Bovendien wordt vooral in de westelijke kant van België geïnvesteerd, waardoor andere gemeenschappen en gewesten achterblijven, ook wat betreft voortvarend en doelmatig milieubeleid (Poeck, 2013).

Kenmerkend voor het milieudebat in België is de onmacht van de overheid. In het milieubeleid loopt de markt voorop, en zijn successen met name toe te schrijven aan de inmenging van Europa (Preter, 2016). Daarnaast blijkt door de federale structuur het lastig om het concept 'duurzame ontwikkeling' te concretiseren, krijgen de gewesten zelf de verantwoordelijkheid om passend milieubeleid uit te denken en te ontwikkelen, wat de rechtstreekse beïnvloeding van de milieubeweging op de politiek tegenhoudt. De gewesten blijven daarom veelal in een afwachtende houding staan ten opzichte van het creatieve proces van treffend duurzaam beleid en laten het initiatief aan de Europese Unie (Devuyst & Hens, 2000). Waardoor het duurzame ontwikkelingsproces in België minder snel verliep dan in buurlanden (Preter, 2016).

Discoursanalyse

Het milieubeleid in Vlaanderen: een economische visie (1990) is vanuit een normatieve vooronderstelling opgebouwd. Dit is terug te zien door de duidelijke passage dat het rapport een overzicht is dat “voor de belangrijkste probleemgebieden een situatieschets, doelstellingen en concrete actieplannen tot en met de administratieve uitvoering” bevat (De Grauwe, Proost, Schokkaert & Van Regemorter, 1990, p. 1) Net als het Nederlandse rapport van 1988, *Zorgen voor morgen*, ligt de aandacht bij milieubewustwording waardoor duurzame consumptie niet wordt geëxpliciteerd. Wel wordt in *Het milieubeleid in Vlaanderen* ingegaan op duurzame ontwikkeling, dat omschreven wordt als: “duurzame ontwikkeling beoogt aan de behoeften en verwachtingen van het heden te voldoen, zonder die van de toekomst in het gedrang te brengen” (De Grauwe et al., 1990, p. 2). In de aangehouden definitie komt de normatieve vooronderstelling niet terug, maar wel in de aanvulling op de definitie van de auteurs zelf.

Als beleidsleidraad is het nochtans te vaag en te onvolledig. In eenvoudige termen gesteld zou duurzaamheid de twee volgende vereisten meebrengen:

1. Het beperken van het gebruik van resources tot de natuurlijke hernieuwingsgraad, en
2. Het beperken van de afvalabsorptiefunctie van het leefmilieu tot de regeneratiecapaciteit.” (De Grauwe et al., 1990, p. 2)

In het verlengde van de normatieve vooronderstelling wordt een rationele verhaallijn ingezet, door de belangen van de samenleving in een kosten- en batenanalyse te verwerken. Waardoor duidelijkheid wordt verschaft over wat de voornemens van politici daadwerkelijk betekenen. De auteurs keren zich af van het politieke discours met: “Dergelijke meningsverschillen moeten binnen het democratisch spel worden opgelost. Het gaat ons hier enkel om de efficiënte allocatie van de middelen over de verschillende sectoren van het milieubeleid zelf” (De Grauwe et al., 1990, pp. 12-17). Door een schematisch overzicht van de kosten en baten voor een duurzame ontwikkeling worden alternatieve beleidsopties zichtbaar (De Grauwe et al., 1990, pp. 8-9). In *Het milieubeleid in Vlaanderen* zijn de auteurs dus bewust van de valkuil van een rationalistische beleidsbenadering, namelijk, het vaststellen van oorzaken, gevolgen en interventies waardoor alternatieve oplossingen niet worden meegenomen (De Grauwe et al., 1990, pp. 8-9; Bekkers, 2012).

Door vanuit een rationalistische beleidsbenadering te redeneren, worden oorzaken en gevolgen eenvoudiger aan te wijzen. Voor een oorzaak is namelijk iets of iemand verantwoordelijk, en dus ook voor de oplossing. In dit geval moeten de veroorzakers door

beleidsinterventies de vervuiling bestrijden, en worden de bedrijven en particulieren als verantwoordelijken aangewezen (De Grauwe et al., 1990, pp. 26-27). De bedrijven en particulieren worden aangestuurd door directe controle en belastingen, waarmee de auteurs pleiten voor sturing op basis van regulatie (De Grauwe et al., 1990, p. 12). Want:

De keuze van instrumenten moet daarom in eerste instantie gemaakt worden op basis van de doelmatigheid ervan. Ideologische taboes over het gebruik van het ene instrument in tegenstelling tot een ander moeten vermeden worden (De Grauwe et al., 1990, p. 11).

Het *Op weg naar duurzame ontwikkeling?: Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling* uit 1999 stelt als probleem dat de federale acties in België gedurende de periode 1992-1998 “slechts in ongelijke, meestal onvoldoende, mate tegemoetgekomen wordt aan de vereisten inzake duurzame ontwikkeling” en ecologische doelstellingen nog steeds ondergeschikt zijn aan economische doelstellingen (Bogaert, 1999, p. 21). Daarmee geeft het rapport richting aan het consumptiebeleid door een causale vooronderstelling. Duurzame ontwikkeling definiëren de auteurs als de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting, wijziging van de consumptiepatronen, klimaatverandering en het mariene milieu (Bogaert, 1999, pp. V-VI). Daarmee lijkt het rapport in eerste instantie niet gericht te zijn op duurzame consumptie, echter wordt aan de definitie toegevoegd: “De consumptiepatronen worden daarbij beschouwd als sturende krachten (sturingsindicatoren) die de thema’s armoede en sociale uitsluiting, atmosfeer en mariene milieu, beïnvloeden”, omdat consumptiepatronen een ecologische weerslag hebben op ontwikkelings- en middeninkomenslanden door de concentratie van ozon in de troposfeer (Bogaert, 1999, p. 100). Daarnaast hebben de consumptiepatronen een sociale weerslag, door de “normatieve impact op het integratievermogen van degenen in de maatschappij die er geen toegang toe hebben” (Bogaert, 1999, pp. 166-167). Volgens het rapport zijn de consumptiepatronen zodanig, door onvoldoende solidariteit ten aanzien van verantwoordelijkheden en gemeenschappelijke finale doelstellingen voor alle bewoners van de planeet (Bogaert, 1999, pp. 47-55). Deze verklaring is tegelijk de probleemstelling.

Hiervoor worden zowel natuurlijke als sociale oorzaken aangewezen. Namelijk, de evolutie van economische, sociale en ecologische factoren en de toename van verkoop van pesticiden en de verhoogde uitstoot van broeikasgassen (Bogaert, 1999, pp. 40-60 & 167-168). Het rapport biedt als oplossing een samenwerking van verschillende verantwoordelijken,

binnen de overheid, die zich inzetten voor huidige en toekomstige doelstellingen. Doordat *Op weg naar een duurzame ontwikkeling?* inzet op de belanghebbende is het rapport gebaseerd op een politieke theorie. Daar sluit de implementatiewijze direct op aan, namelijk het overtuigen van de concretisering, coördineren, regulering en ondersteuning van milieubeleid (Bogaert, 1999, pp. 333-340). Daarnaast wordt er gekozen voor sturing door overtuiging omdat het wijzigingen van consumptiepatronen door beleid nog te gevoelig wordt geacht, door de beschermde rechten van de consument.

Het rapport *Duurzame consumptie: Welke rol is er voor de consumenten weggelegd?* uit 2007 dat door Onderzoeks- en Informatiecentrum van de Verbruikersorganisaties (OIVO) is opgesteld, baseert zich op finale vooronderstellingen. In het rapport worden de doelen en middelen van duurzame consumptie uiteengezet, op basis van wetenschappelijke onderzoeken. Doordat het rapport ingaat op meerdere doelen is ook de gegeven definitie onderhevig aan de finale vooronderstelling. Duurzame consumptie wordt gedefinieerd als:

een strategie toegespitst op de vraag om het gebruik van de ecologische hulpbronnen en de economische diensten zodanig te veranderen dat ze aan de behoeften voldoen en de levenskwaliteit voor iedereen verbeteren, en tegelijk het natuurlijk kapitaal voor de toekomstige generaties opnieuw aanmaken (OIVO, 2007, p. 10).

Waarop de definitie door de auteurs wordt gecomplementeerd: “De duurzame consumptie is geen synoniem van ecologische consumptie en ze omvat ook de sociale dimensies van de duurzame ontwikkeling (OIVO, 2007, p. 10).”

In lijn met de context van het rapport, waar veel aandacht uitgaat naar verschillende belangen, is de theoretische basis zowel een rationele als een politieke. Enerzijds willen de auteurs informatie ordenen en verschaffen om een volledig antwoord te kunnen geven op de probleemstelling: “Hoe kunnen we meer welzijn produceren door minder te consumeren?” (OIVO, 2007, p. 5). Anderzijds pleiten zij voor beleidsdoelen die elkaar aanvullen, waarvoor zij de belangen van burgers, consumenten, bedrijven en politiek vaststellen. Zoals onder andere in het onderstaande citaat naar voren komt:

Het noemen van die tegenstrijdigheden is niet bedoeld als een afkeuring van de doelstellingen van duurzame consumptie, maar eerder een oproep voor meer efficiëntie en precisie in de instrumenten en de strategieën van actoren in de betrokken materies (OIVO, 2007, p. 12).

Door de oproep van de auteurs -zoals ook in het bovenstaande citaat naar voren komt-, kan gesteld worden dat dit rapport aanstuurt op een oplossing door overtuiging. Daarnaast wordt echter ook sturing vanuit regulatie en stimulatie verwacht, omdat de auteurs zowel natuurlijke als sociale redenen aanwijzen als antwoord op waarom België niet duurzaam genoeg consumeert.

Van eten naar weten: Advies over voedselverlies, AGF en eiwitproductie uit 2014 is een rapport dat ingaat op de vraag wat de juiste communicatiestrategie is om duurzaam consumptiegedrag bij de Vlaamse consument te stimuleren. Daarmee leggen de onderzoekers zich vast in een causale vooronderstelling, omdat zij uitgaan van een oorzaak, gevolg en aangrijpingspunten om een beleidsinterventie vast te stellen. Dit gebeurt op basis van de aanname dat informatie de Belgische consument tot duurzaam consumeren beweegt (Bergsma, Nijenhuis, Bijleveld & Dalm, 2014, pp. 9-10). In het rapport wordt het concept 'duurzame consumptie' vertaald als milieuvriendelijk consumptiegedrag (Bergsma et al., 2014, p. 9). Deze definitie sluit de sociale dimensies van duurzame consumptie uit, door niet in te gaan op de behoeften van consumenten elders en de consumenten in de toekomst. Daarmee wordt 'duurzame consumptie' in het rapport -evenals het Nederlandse rapport uit 2014- gereduceerd tot het tegengaan van voedselverspilling en het benadrukken van de verschillen tussen de milieueffecten van aardappelen, groenten en fruit (AGF) en eiwitproducten (Bergsma et al., 2014, pp. 20-26).

De causale vooronderstelling heeft een sterke verklaringskracht in het rapport en vormt de basis voor een rationele theorie. De auteurs gaan ervan uit dat de samenleving maakbaar is of veranderd kan worden door beleidsstrategieën zoals het verschaffen van objectieve informatie. Aansluitend op deze theorie is de oplossing dat de consument overtuigd wordt van milieuvriendelijk gedrag, waardoor het bewust wordt, betrokkenheid toont en eigen gedrag kan bekritisieren (Bergsma et al., 2014, p. 60). Daarmee worden oplossingen op basis van een politieke, institutionele of culturele theorie uitgesloten. Evident aan de oplossing is dat sturing plaatsvindt op basis van overtuiging. In het rapport wordt voorgesteld om niet gebruik te maken van bestaande structuren, maar een nieuwe objectieve partij daarvoor in het leven te roepen, die niet nader gespecificeerd wordt. Deze onafhankelijke partij faciliteert dan de sturing van de consument doormiddel van overtuiging. Het rapport sluit hiermee de verantwoordelijkheid van de overheid en bedrijven uit. Opvallend is dit verschil met andere rapporten, waar de auteurs gebruik maken van bestaande structuren. Met de discoursanalyses worden ook andere

verschillen tussen de rapporten duidelijk, wat in het volgende hoofdstuk gebruikt wordt voor de vergelijking.

Conclusie

In België was na de Tweede Wereldoorlog -behalve kleinschalige, lokale verenigingen- weinig milieubewustzijn. Dat kwam doordat de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en de vraagstukken rondom de staatsstructuur de prioriteit kregen. Maar, door de milieuverontreinigingen die in de jaren zestig en zeventig zichtbaar werden en *The Limits to Growth*, ontstond, onder andere uit de lokale verenigingen, een milieubeweging die zich inzette voor milieubewustwording. De milieuvraagstukken bleven echter een lagere prioriteit houden dan de kwesties rondom de staatsstructuur en er was vrijwel geen sprake van een publiek debat. Oplossingen voor de verontreinigingen werden in het buitenland en door internationale samenwerking gezocht. Daarnaast was er verzet tegen stijgende energiekosten door milieumaatregelen. Ondanks de gestage groei van het milieubewustzijn in België bleek het lastig om een effectief beleid te formuleren dat duurzaamheid vanuit lokale initiatieven stimuleerde. Daarmee verliep het duurzaamheidsproces in België moeizamer dan in omringende landen.

Ook voor België geldt dat voor duurzaam consumptiebeleid een maatschappelijk milieubewustzijn een vereiste is. In *Het milieubeleid in Vlaanderen* uit 1990 worden concrete acties inzake duurzame ontwikkeling bekritiseerd en aangevuld door de auteurs omdat deze nog te weinig aanwezig zouden zijn. Daarom is het discours rationeel omdat een kosten- en batenanalyse duurzame ontwikkeling kadert en tegelijk mogelijke oplossingen biedt voor de milieukwestie. De aangedragen oplossing is dat bedrijven en particulieren voor de vervuiling betalen. Daarmee houden de auteurs de ambities voor de kwaliteit van het milieu laag, en willen ze slechts de schade beperken. In *Op weg naar een duurzame ontwikkeling?* uit 1999 is in het duurzaamheidsdenken onder andere het onderdeel duurzame consumptie verder ontwikkeld. Maar, zo wordt er gesteld, worden nog steeds onvoldoende duurzame ontwikkelingsdoelstellingen behaald. Het discours is politiek, omdat het rapport oproept tot samenwerking binnen de overheid, om zo de verantwoordelijkheid voor de doelstellingen op te pakken. De auteurs spreken zich niet uit in hoeverre de kwaliteit van het milieu moet verbeteren; ze pleiten slechts voor een verandering. Door de politieke discours en het belang van de samenwerking spreken zij zich uit voor sturing doormiddel van overtuiging, en ligt de verantwoordelijkheid daarin bij de overheid.

Het rapport van OIVO uit 2007 baseert zich zowel op het rationele als het politieke discours. Door enerzijds in te zetten op efficiëntere beleidsinstrumenten en anderzijds de burgers, consumenten, bedrijven en politiek als verantwoordelijken bij het milieuvraagstuk te betrekken. Om daarmee meer welzijn te genereren door minder te consumeren. Daarom wordt duurzame consumptie gedefinieerd als een strategie, met als doel de verbetering van de kwaliteit van het milieu. Daarmee is dit rapport een omslagpunt, omdat het niet slechts de milieuschade wilt beperken, maar de kwaliteit van het milieu wilt verbeteren. *Van eten naar weten* gaat hierop door, maar baseert zich alleen op de rationele theorie. Om de kwaliteit van het milieu te verbeteren reduceert het rapport ‘duurzame consumptie’, net als het Nederlandse rapport uit 2014, tot een specifieke vorm van voedseltoename. Om zo milieuvriendelijk gedrag bij de consumenten te stimuleren. Opvallend is, dat van alle geanalyseerde rapporten, deze auteurs als enige een nieuwe verantwoordelijke voorstelt, namelijk een onafhankelijke derde partij voor beïnvloeding door overtuiging.

De definities van ‘duurzame consumptie’ verschillen in grote mate van elkaar. Het ene rapport benadrukt de sociale componenten, het andere specificiert duurzame consumptie tot het aanpassen van een dieet. In de rapporten wordt de overheid vaak genoemd als (gedeelde) verantwoordelijke, en zijn er verschillende voorstellen voor de vorm of werkwijze van de overheid. In de rapporten is een duidelijke ontwikkeling op te merken in de ambities over de kwaliteit van het milieu. Deze gaan van slechts de milieuschade te beperken, naar het verbeteren van de kwaliteit van het milieu. Daarmee verschillen de discourses en de ontwikkeling in de discourses van de Nederlandse, en worden toegelicht in het volgende hoofdstuk.

4. Vergelijking

In de vorige hoofdstukken over Nederland en België is een historische ontwikkeling van duurzaamheid en duurzame consumptie uiteengezet en een discoursanalyse geboden van beleidsrapporten over een periode van dertig jaar. In dit hoofdstuk worden de overeenkomsten en verschillen van zowel de historische ontwikkeling, als variaties in de discourses verklaard door antwoord te geven op de vragen hoe in de rapporten duurzaamheid en duurzame consumptie worden gedefinieerd, en welke de rol de overheid en de burger krijgen uitgelegd. Het blijkt dat verschillen worden bepaald door gebeurtenissen, trends en politieke en maatschappelijke structuren, en beleidsmakers dus door de context worden beperkt in hun keuzevrijheid in het proces van beleidsvoering. In de eerste paragraaf worden zowel de overeenkomsten als de verschillen van Nederland en België uitgelegd, van zowel de historische ontwikkeling, als de definiëring van duurzame consumptie, als van het discours van de rapporten. In de tweede paragraaf wordt voor de overeenkomsten en verschillen een verklaring gegeven. Deze zijn aan de hand van Hendrik Bogaert (1999), Dimitri Devuyt & Luc Hens (2000), Henny Van der Windt & Hendrik Bogaert (2007), Hein-Anton van der Heijden (2004) en Hans Bruyninckx (2010). In de derde paragraaf wordt gesteld dat de gegeven verklaringen een uitleg geven, maar niet afdoende zijn. Daarom wordt een vierde verklaring geboden voor de verschillen van duurzaam consumptiebeleid in Nederland en België.

Overeenkomsten en verschillen

Zoals blijkt uit de contextualisering van de vorige hoofdstukken hebben Nederland en België elk hun eigen milieubewustwordingsontwikkeling. In Nederland is tot de jaren negentig sprake van een relatief groot milieubewustzijn. Dat kreeg vorm in georganiseerde milieubewegingen die serieuze gesprekspartners waren van de overheid en bedrijven. Het beleid was echter grillig, met name omdat consumenten zich moeilijk tot duurzaam consumptiegedrag lieten motiveren. Ondanks dat België dezelfde milieuvraagstukken had, was de Belgische ontwikkeling tegenovergesteld aan de Nederlandse. De milieubewegingen waren lokaal georganiseerd en debat over vraagstukken gerelateerd aan het milieu werden niet publiek gevoerd. Wel was het beleid minder onregelmatig, omdat het oplossingen voor het milieuvraagstuk stevast in internationale samenwerking zocht.

Dat België een minder groot milieubewustzijn had in vergelijking met Nederland, is ook terug te zien in de ontwikkeling van de definities van ‘duurzame ontwikkeling’ en ‘duurzame consumptie’. In Belgische rapporten zijn de definities aan veel veranderingen onderhevig en

worden op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Zo wordt in België in 1990 ‘duurzame ontwikkeling’ als “vaag en onvolledig” beschreven, is duurzame consumptie in 1999 een sturingsindicator en in 2007 een strategie (Bogaert, 1999). De Nederlandse rapporten komen redelijk met elkaar overeen dat ‘duurzaamheid’ en ‘duurzaam consumptiegedrag’ betekent dat het milieu voor huidige en toekomstige generaties van kwaliteit moet zijn en dat de hulpbronnen toereikend moeten blijven.

Ook de verhaallijnen van Nederland en België verschillen. Zo is in de Nederlandse rapporten te zien dat de ambities voor de kwaliteit van het milieu willekeurig zijn. In 1988 wordt er gestreefd naar het behoud van de kwaliteit van het milieu, in 1993 naar een verbetering, in 2003 behoud en in 2014 naar het beperken van de schade. In de Belgische rapporten wordt in 1990 en 1999 het beperken van de milieuschade geambieerd, wat zich ontwikkelt naar het streven naar verbetering van de kwaliteit van het milieu in 2007 en 2014.

Wel wordt ‘duurzame consumptie’ in beide landen snel een belangrijk onderdeel van duurzaamheidsdenken, doordat in de jaren negentig economie en milieu aan elkaar worden verbonden. Zowel de Nederlandse als Belgische rapporten benoemen de toename en de individualisering van consumptiepatronen als oorzaken van de milieuvraagstukken. In de rapporten van 1990 uit België en van 1993 uit Nederland wordt duurzame consumptie nog niet gedefinieerd, maar ligt in de definitie van ‘duurzame ontwikkeling’ of ‘duurzaamheid’ al wel de nadruk op consumptie.

In het benoemen van de problemen en de beleidsthema’s van beide landen, zijn zowel verschillen als overeenkomsten. In de eerste Nederlandse rapporten zijn de doelstellingen omvangrijk maar helder. Elke burger moet zich inzetten voor duurzaamheid, en door kennisdeling worden zij daartoe gemotiveerd. De extensie van de doelstelling neemt echter af in het rapport van de SER uit 2003. Daar wordt de haalbaarheid van de methode bevraagd omdat het stelt dat burgers wel duurzaam willen consumeren, maar weinig burgers dit lukt in de praktijk. Ook in het rapport uit 2014 komt deze kwestie naar voren. In de eerste Belgische rapporten zijn de doelstellingen juist voorzichtiger geformuleerd. Eerst willen ze de kosten en baten helder hebben en een verantwoordelijke aanwijzen. In het rapport uit 2007 wordt de methode nader bekeken, waarna in 2014 pas de doelstelling wordt geformuleerd om de solidariteit jegens het milieu te vergroten. Ook in het laatste rapport is de doelstelling dermate zorgvuldig geformuleerd, dat deze niet het formaat van de Nederlandse doelstelling uit 1988 bereikt. De overeenkomst is dat zowel Nederland als België een antwoord zoekt op hoe de burgers gemotiveerd worden tot duurzaam consumptiegedrag. Beide landen pogen dit te stimuleren door kennisdeling.

De implementatiestrategieën van Nederland en België komen veelal overeen. Zoals in de discoursanalyse naar voren komt zijn de eerste strategieën op basis van regulatie. In het Nederlandse rapport *Zorgen voor morgen* uit 1988 wordt bijvoorbeeld de verplichte emissiereductie van 60% tot 75% in bouwmaterialen voorgesteld. In het Belgische rapport *Het milieubeleid in Vlaanderen* uit 1990 wordt het voorstel gedaan om bedrijven en particulieren te sturen door directe controle en belastingen. De implementatiestrategieën nemen echter subtielere vormen aan wanneer de doelstellingen verschuiven naar het motiveren van de burgers. De auteurs worden meer terughoudend in het voorstellen van concrete maatregelen en leggen meer nadruk op de samenwerking met andere belanghebbenden.

Hoewel de implementatiestrategieën veelal overeenkomen, zijn de keuzes voor wie of wat de verantwoordelijkheid moet nemen in Nederland en België verschillend. Voor Nederland zijn de keuzes te verklaren aan de hand van de maatschappelijke structuren. In het Nederlandse rapport uit 1988 wordt de overheid aangewezen als verantwoordelijke. Dit past bij de doelstelling -op elk niveau in de maatschappij duurzaamheid bevorderen- en de milieubewegingen die toentertijd gesprekspartners waren van de overheid en zich op haar beriepen. Omdat in de jaren negentig de milieuvraagstukken aan de economie werden verbonden, wordt in 1993 logischerwijs de verantwoordelijkheid van duurzaam beleid bij de overheid en producenten gelegd. Daarnaast komt dit overeen met de maatschappelijke verschuiving van de macht van overheid naar bedrijven. Om de consument te stimuleren tot duurzaam consumptiegedrag werd in 2003 door de SER beroep gedaan op zowel de overheid als op publieke personen. De verantwoordelijkheid van publieke personen werd in deze periode groter door de opkomst van de sociale media. Ten slotte wordt in 2014 voorgesteld om de verantwoordelijken te verenigen en stakeholders, experts, NGO's, de GGD, de overheid en groepen burgers samen te laten werken, om bestaande initiatieven te versterken.

De keuzes voor verantwoordelijken in de Belgische beleidsrapporten gaan hand in hand met de kwesties van de staatsstructuur. In 1990 wordt in het rapport de overheid aangesproken, zodat zij meer informatie heeft over wat de intentionele gevolgen zijn van hun eventuele beleid. In het rapport uit 1999 wordt wederom de overheid opgeroepen de verantwoordelijkheid te nemen om beleid te concretiseren, te reguleren en door samenwerking binnen de eigen muren ondersteuning te vinden. Waarna in 2007 de overheid nogmaals wordt opgeroepen tot samenwerking inzake het milieubeleid, ditmaal tot een samenwerkingsverband tussen burgers, consumenten, bedrijven en politici. Ten slotte, wordt in het rapport uit 2014 een voorstel gedaan om de verantwoordelijkheid van de overheid naar een nieuwe en onafhankelijke partij te verschuiven. Deze keuzes zijn coherent aan de eerder beschreven historische context, waaruit

bleek dat de overheid een passieve houding heeft jegens het formuleren van effectief beleid. Onder andere door de federale staatsstructuur, de mate van een vorm van publieke druk en internationale samenwerking. De overeenkomsten en verschillen worden nader toegelicht in de volgende paragraaf.

Verklaring middels de literatuur

De verklaringen voor de overeenkomsten en verschillen worden aan de hand van literatuur van Hendrik Bogaert (1999), Dimitri Devuyst & Luc Hens (2000), Henny Van der Windt & Hendrik Bogaert (2007), Hein-Anton van der Heijden (2004) en Hans Bruyninckx (2010) gedaan. Milieuorganisaties zijn van grote invloed op het milieubeleid. In de historische context is naar voren gekomen dat deze zich in Nederland beter georganiseerd hadden dan in België. Van der Heijden geeft de verklaring dat milieuorganisaties in Nederland onder andere een sterke traditie hebben, waardoor de aanhang zowel relatief, als in absolute aantallen erg hoog is. Sterker, met meer dan de helft van huishoudens als donateur of lid van een of meerdere milieuorganisatie is het de grootste aanhang in de wereld. Dit wordt ook wel postgiroactivisme genoemd (Van der Heijden, 2004).

In België is de aanhang van milieuorganisaties van mindere omvang. Van der Heijden verklaart dit onder andere door het minder ontwikkeld zijn van nationale gevoelens in België. België zou deze nationale trots deels ontberen door de verschillen tussen het noorden en het zuiden in taal, cultuur en economie. Wat resulteert in een minder grote traditie in betrokkenheid tot het milieu (Van der Heijden, 2004). In Nederland daarentegen speelde de nationale trots een belangrijke factor in de ontstaansgeschiedenis van milieubewegingen, omdat milieubewegingen regelmatig refereerden aan het vaderland.

Naast de omvang van de milieubewegingen, verschilt volgens Van der Windt en Bogaert in de twintigste eeuw ook de werkwijze van de Nederlandse milieubewegingen van de Belgische. In Nederland zochten natuurliefhebbers, wetenschappers en kunstenaars elkaar op in de milieubeweging. Onder hen bevonden zich ook politieke vertegenwoordigers, mensen afkomstig uit de adel en prominente wetenschappers en ondernemers. Zoals genoemd waren in België de mensen die betrokken waren in de milieubewegingen voornamelijk vermogende burgers en natuurliefhebbers. Deze bewegingen stonden meer op zichzelf en stelden zich minder pragmatisch op. De Nederlandse milieubewegingen hadden een andere oriëntatie, gericht op het bundelen van de krachten. Zo werkten de Nederlandse milieubewegingen samen met andere bewegingen zoals de jacht- of rietoogst-beweging en investeerden zij in

natuurgebieden met geleend geld. Met geld, leden, terrein en invloedrijke contacten mobiliseerden zij de maatschappelijke invloed. Daarmee betrokken milieubewegingen de overheid bij milieuvraagstukken en ontstonden in de decennia na de oorlog duurzame organisatiestructuren en vaststaande procedures (Van der Windt & Bogaert, 2007).

Behalve dat de milieubewegingen in België minder invloed hadden, kreeg het milieu in de jaren zeventig tot negentig minder prioriteit vanwege de staatstructuur. België was in de eerste plaats te geregionaliseerd. Omdat België in federale staten was opgedeeld, met verschillende bevoegdheden inzake het milieu, was voor het uitwerken van een duurzame ontwikkeling een voortdurende samenwerking tussen de gewesten en de gemeenten noodzakelijk. Dit vertraagde de beleidsvorming en was zo minder efficiënt omdat de integratie van nieuwe mechanismen tussen gefedereerde entiteiten en lokale overheden meer tijd kost. Ten tweede kregen de milieuvraagstukken, hoewel ambitieuze doelstellingen werden opgesteld, geen prioriteit. De prioriteiten lagen veel meer bij de vraagstukken rond de staatstructuur. In de jaren negentig kwamen door nieuw verworven ecologische inzichten aansporingen vanuit de Europese Unie. In Nederland gaf dit een impuls aan het milieubeleid. In België ontbraken juist toen effectieve beleidsinstrumenten door de afwezigheid van een structuur en samenwerkingsverbanden vanuit de overheid (Bogaert, 1999 & Van der Windt & Bogaert, 2007). En een derde element daarbij is nog dat in België, ten opzichte van andere federale landen, minder verantwoordelijkheid aan het publiek hoeft af te leggen over hun overheidsactiviteiten (Devuyst & Hens, 2000).

België heeft zich daarom meer gericht op internationale samenwerking en zich laten sturen door de richtlijnen van de Europese Unie. Met name de strengere, vooral Europese milieunormen zijn voor België de drijvende kracht achter milieu-initiatieven. De Europese Unie geeft -zoals genoemd- enerzijds impulsen in de richting van duurzame ontwikkeling, maar anderzijds vormen de Europese regels ook beperkingen. Ten eerste door de bescherming van de rechten en vrijheden van de individuele consument (Bogaert, 1999). Ten tweede brengen de initiatieven vanuit een hogere autoriteit ook weer bevoegdheidsvragen met zich mee (Van der Windt & Bogaert, 2007). Ten derde kunnen internationale akkoorden inefficiënt zijn. Zo stelt Bogaert in 1999 dat België de CO₂-uitstoot moest verminderen. Maar met hetzelfde geld had België steun kunnen bieden aan investeringen in energie-efficiëntie in ontwikkelingslanden. Dat zou resulteren in een mindere milieuschade dan het beperken van de eigen CO₂-uitstoot (Bogaert, 1999). Ten slotte speelt mee in de verschillen tussen België en Nederland dat België het milieubeleid te lang als een bedreiging heeft gezien voor de concurrentiepositie, in plaats van als kans. Volgens Bruyninckx is het Belgische devies tot in de eenentwintigste eeuw

geweest om in het milieu- en energiebeleid niet meer te doen dan strikt noodzakelijk, hetgeen door Europa wordt opgelegd (Bruyninckx, 2010).

Voor duurzame ontwikkelingsprocessen is vereist dat wordt ingezet op continu te leren, verbeteren en innoveren en dat juist lokale initiatieven van toegevoegde waarde kunnen zijn (Devuyst & Hens, 2000). Toch geldt in België dat meer resultaten in het milieubeleid bereikt zijn door initiatieven vanuit een internationale samenwerking, en op basis van Europees regulaties dan door lokale (burger)initiatieven. Dit kan verklaard worden doordat de overheid in samenwerking met internationale partijen meer bereid is om duurzaamheidsinitiatieven te nemen, omdat ze begeleid worden in het proces. Daarnaast worden de initiatieven die binnen de richtlijnen van de Europese Unie vallen, in een bepaalde mate beloond met subsidies. Dit ontberen de lokale of burgerinitiatieven (Devuyst & Hens, 2000). In hoeverre deze verklaringen uitleg kan geven voor de discoursverschillen tussen Nederland en België, wordt in de volgende paragraaf bediscussieerd.

Discussie

De bovenstaande argumenten bieden verklaringen voor het verschil tussen Nederland en België, maar zijn niet afdoende. De eerste verklaring is dat Nederland een grotere milieutraditie kent waardoor milieubewegingen van grotere omvang zijn en daarmee meer invloed hebben op het vormingsproces van milieubeleid. De tweede verklaring is dat de Belgische overheid minder in staat was tot het vormen van effectief milieubeleid door de federale staatstructuur, en de derde is dat België in het milieubeleid zich te veel heeft laten sturen door Europese impulsen of internationale samenwerking, maar dit niet leidde tot doeltreffend milieubeleid.

Deze verklaringen zijn niet afdoende voor de verschillen in de definities van ‘duurzame consumptie’ in de rapporten. De verklaringen middels de literatuur gaan met name in op milieubeleid en duurzame ontwikkeling, maar verklaren niet waarom het beleid voor duurzaam consumptiegebruik aan zoveel verandering onderhevig is. Door de discoursanalyse in dit onderzoek is -wat betreft de definitie ‘duurzame consumptie’- de willekeur in de Nederlandse rapporten en de opbouw in de Belgische rapporten naar voren gekomen. De enige verklaring die de verschillen van de definities uitlegt is de theorie van discours zelf. Namelijk, dat beleidsmakers zelf onderdeel zijn van een context van sociale structuren, een probleem en oplossing vaststellen en een definitie geven die daarop aansluit.

Een tweede argument waarom de verklaringen in de literatuur niet afdoende zijn, is dat de verschillen wel worden uitgelegd, maar geen verklaring geven voor de overeenkomsten. Een

risico dat een discoursanalyse met zich meedraagt, is dat verschillen dermate uitvergroot worden. Waarmee de overeenkomsten tussen Nederland en België te klein gemaakt worden. Ten slotte hebben -zoals eerder benoemd- Nederland aan België een vrijwel evenredige ecologische voetafdruk, en loopt behalve België, ook Nederland achter op de Europese landen wat betreft duurzaam beleid.

Een verklaring die wel de verschillen in definiëring en de overeenkomsten tussen Nederland en België uitlegt, is dat duurzaam (consumptie)beleid nog in de kinderschoenen staat. Deze stelling is een aanvulling op de drie gegeven verklaringen op basis van de literatuur. De stelling baseert zich op de discoursanalyse van de rapporten, waaruit blijkt dat in de rapporten informatie wordt verzameld, beleid wordt onderbouwd, geformuleerd en berekend en de gevolgen intentioneel worden beoordeeld. Hieruit blijkt dat de van samenwerkingsverbanden binnen de overheid, adviesorganisaties, planbureaus, wetenschapsinstituten die de rapporten hebben opgesteld, nog niet een volledig overzicht hebben. Dit blijkt ook uit het feit dat 'duurzame consumptie' nog geen vaststaande definitie heeft in de rapporten. Verder is uit de discoursontwikkeling gebleken dat probleemstellingen zodanig ingekapseld werden en oplossingen werden uitgesloten zodat de auteurs grip konden houden op het concept 'duurzame consumptie'. Voorbeelden daarvan zijn het uitsluiten van de sociale dimensies van duurzame consumptie in de Nederlandse en Belgische rapporten uit 2014.

Dat beleidsmakers nog geen volledig overzicht hebben, er geen vaststaande definitie is en probleemstellingen vereenvoudigd worden, komt omdat duurzaam consumptiebeleid een onderdeel is van duurzaamheidsdenken. Dit gedachteconcept is pas in de jaren zeventig in Nederland en België in de samenleving verweven, en is daarmee relatief nieuw. Bovendien werd in de tachtig en negentig duurzame consumptie pas onderdeel van duurzaamheidsdenken. Daarnaast is duurzaam consumptiebeleid vanwege het internationale karakter complex en zijn er veel tegengestelde belangen. De rapporten kunnen in dit licht gezien worden als impulsen voor het duurzaam consumptiedebat. Want met deze rapporten werd onder andere een deel van het milieubewustzijn van Nederland en België gevormd.

Tot slot, voor een treffend duurzaam consumptiebeleid is de combinatie van vier factoren vereist. In de rapporten is namelijk naar voren gekomen dat ondanks dat burgers gemotiveerd zijn om duurzaam te consumeren, zij dit in de praktijk niet doen. Om de burger toch zover te krijgen zijn duurzaamheidsdenken in de samenleving, samenwerkingsverbanden, voorlopers en een daadkrachtige overheid gecombineerd noodzakelijk.

Ten eerste duurzaamheidsdenken, omdat zoals eerder is genoemd, er sprake moet zijn van een sterke milieubewustwording wil duurzame consumptie relevant zijn. Een dermate

milieubewustwording dat de urgentie van het milieuvraagstuk en het aanpassen van de consumptiepatronen ook op individueel niveau gevoeld wordt. Dit is niet alleen een kwestie van kennis uitbreiden waar de auteurs van de rapporten veelal op aansturen. Dit vraagt ook om een herbezinning van het liberale gedachtegoed waarin de mens als individu centraal staat en zeggenschap heeft over zijn eigen consumptiepatronen. Want zolang de mens als individu de urgentie niet voelt kan hij eraan voorbijgaan.

Ten tweede is het nodig om op verschillende niveaus en met verschillende belanghebbenden samen te werken. Consumptie is afhankelijk van de dynamiek tussen overheid, producenten, consumenten en burgers; zowel lokaal, nationaal als internationaal niveau. Het wordt behalve door economische krachten, ook door technologische, politieke, sociologische, psychologische en omgevingsfactoren bepaald. Ook al is het complex, effectief milieubeleid is alleen mogelijk wanneer deze invloeden meegenomen worden, belanghebbenden betrokken worden bij het vormingsproces van duurzaam consumptiebeleid en samenwerken om initiatieven vanuit verschillende niveaus uit de samenleving op te pakken.

Ten derde zijn voorlopers tot duurzaam consumptiebeleid nodig. In de periode van 1985 tot 2015 zijn in Nederland dat milieubewegingen geweest, maar dit hoeft niet noodzakelijk in deze vorm te zijn. Druk vanuit de internationale gemeenschap, lokale initiatieven, onderwijs of ondernemers kunnen ook overtuigen tot het stimuleren van duurzaam consumptiegedrag. Ten slotte is uit de vergelijking gebleken dat een daadkrachtige overheid essentieel is. Deze kan groot of klein zijn, federaal of centraal georganiseerd, maar moet in elke context een continue inzet hebben voor duurzame ontwikkeling. Initiatieven vanuit de overheid als het opstellen van (lange termijn) visies en doelen; het aanmoedigen van publieke input; het plannen van, ontwikkelen tot en rapporteren over indicatoren en ontwikkelingen zijn noodzakelijk voor de ontwikkeling van duurzaam consumptiebeleid.

Conclusie

In het eerste hoofdstuk is de vraag beantwoord waar het idee van duurzame consumptie vandaan komt en sinds wanneer het op de politieke agenda staat. Het concept ‘duurzame consumptie’ is relatief nieuw omdat het sinds de jaren negentig pas definitief onderdeel van het duurzaamheidsdenken en de samenleving is geworden. De consumentenrevolutie, die ontstaan is door de industrialisatie, beproeft sinds 1900 de ecologische gezondheid van de aarde, waardoor de verschillen tussen arm en rijk groter werden en milieucrises ontstonden die vroegen om een bezinning op de huidige economische systemen. Daarmee ontstond, mede door *The Limits to Growth* uit 1972 het duurzaamheidsdenken. In de jaren zeventig nam duurzaamheidsdenken een vaste vorm aan in (internationale) samenwerkingsverbanden en wetenschappelijke debatten, waarna de economie aan de milieuvraagstukken werd verbonden. Daardoor werd ‘duurzame consumptie’ al spoedig een belangrijk onderdeel van een duurzame ontwikkeling. Ook in Nederland en België groeide in de jaren zeventig een milieubewustzijn, waarop in de jaren negentig ‘duurzame consumptie’ in de beleidsrapporten werd gedefinieerd.

In de daaropvolgende hoofdstukken is antwoord gegeven op de vraag welke discourses in de duurzame consumptierapporten en -verslagen naar voren kwamen, zowel in Nederland als in België. Om daarmee te achterhalen hoe duurzame consumptie, en de rol van de overheid en de burger daarbij, wordt gedefinieerd. De rapporten van Nederland en België laten een verschillende ontwikkeling zien in het proces van milieubewustwording. Waar Nederland door de periode van dertig jaar een willekeur aan ambities heeft voor het milieu, ambieert België en ontwikkeld deze door in bescheiden doelstellingen. Beide landen zijn echter aan het zoeken in het beleidsvormingsproces, wat terugkomt in de diverse definities die aan ‘duurzaamheid’, ‘duurzame ontwikkeling’ en ‘duurzame consumptie’ worden gegeven. Het stimuleren tot duurzaam consumptiegedrag van de consumenten blijkt de grootste opgave te zijn voor beide landen, en de rapporten wijzen de overheid een grote verantwoordelijkheid toe voor het motiveren tot aanpassing van consumptiepatronen. In de wijze waarop de overheid de consumenten moet motiveren tot duurzaam consumptiegedrag zijn echter veel verschillen. De eerste rapporten van 1988 en 1993 beroepen zich op regulatie, dat zich ontwikkeld naar sturing door overtuiging en stimulans door kennisdeling.

In het vierde hoofdstuk worden drie verklaringen uiteengezet die de verschillen tussen Nederland en België weergeven. De eerste verklaring voor de verschillen van de discourses is dat Nederland een grotere milieustraditie kent waardoor milieubewegingen van grotere omvang zijn en dus meer invloed hebben op het vormingsproces van milieubeleid. Ten tweede, is door

de federale staatstructuur de Belgische overheid minder in staat geweest om effectief beleid te formuleren en verwachtte het derhalve voor een groot deel van de internationale samenwerking of Europese impulsen, maar heeft dit niet altijd tot doeltreffend beleid geleid. Deze verklaringen zijn verrijkend, maar niet afdoende. Ze geven namelijk geen verklaring voor de verschillen in de definities van ‘duurzame consumptie’ in de rapporten, en ze motiveren niet waarom Nederland en België, in vergelijking met andere Europese landen, een vrijwel evenredige ecologische voetafdruk hebben.

Daarom wordt in dit onderzoek aan de hand van de historische ontwikkeling een vierde verklaring geboden. Namelijk, dat duurzame consumptie nog aan het begin van het ontwikkelingsproces staat. Wat blijkt uit de diverse definities, de vereenvoudigde probleemstellingen, de onvolkomen oplossingen en de aanvullende informatie over consumptiepatronen in de rapporten. Duurzaam consumptiebeleid is een relatief nieuw gedachteconcept. Rapporten kunnen daarom als impulsen voor het duurzaam consumptiebeleid worden gezien.

Door de antwoorden op de deelvragen kan de hoofdvraag -waarom duurzame consumptie op verschillende manieren gedefinieerd en geïmplementeerd wordt- worden beantwoord. Namelijk, de verschillen in beleidsvoering worden bepaald door de mate van duurzaamheidsdenken in de samenleving, de samenwerking tussen belanghebbenden, de invloed van voorlopers en de ambities van de overheid. Deze bepalen het discours van een periode van een samenleving, waar beleidsmakers aan onderhevig zijn. En daarom heeft Nederland een ambitieuzer maar willekeuriger, en België een bescheidener maar een meer continu duurzaam consumptiebeleid.

Voortbordurend op deze conclusie is, voor effectief duurzaam consumptiebeleid, verder onderzoek nodig naar de knelpunten van beleid op de directe en indirecte milieueffecten van consumptie. Waarbij ook conflicterende effecten duidelijk aan het licht komen. Bijvoorbeeld kritische campagnes om tropische bossen te beschermen, maar tegelijkertijd het levensonderhoud van boeren ondermijnen. Of initiatieven om de consumptie van lokaal geteeld voedsel te bevorderen, terwijl deze ecologisch minder duurzaam blijkt te zijn dan voedsel dat wordt verbouwd in ontwikkelings- en middeninkomenslanden. Daarnaast is vervolgonderzoek middels discoursanalyse aan te bevelen vanuit andere wetenschappelijk disciplines. De verschillen tussen duurzaam consumptiebeleid zijn in dit onderzoek vanuit een historische context onderzocht, maar kan aangevuld worden door dezelfde vraag vanuit een culturele of economische context te verklaren. Omdat de invalshoeken vanuit verschillende wetenschappen elkaar kunnen complementeren is de waarde hiervan groot. Hoe meer verscheiden de

disciplines en invalshoeken zijn, hoe meer perspectieven er op duurzaam consumptiebeleid komen. Deze perspectieven kunnen bijdragen om sectoren, plaatsen, producten en consumenten met elkaar te verenigen en beleid succesvol te handhaven.

Een discoursanalyse kan echter ook wetenschappelijk onderzoek beperken, zoals het ook in dit onderzoek heeft gedaan. Bij een discoursanalyse is taal namelijk niet alleen een instrument maar ook onderdeel van de werkelijkheid. Het is een communicatiefactor die de perceptie van interesses en voorkeuren beïnvloedt van de praktijk. Daarom is voor een discoursanalyse het belangrijk om grip op de taal te hebben. In dit onderzoek zijn daarom de Belgische rapporten in het Nederlands gelezen en geanalyseerd, en zijn Waalse rapporten niet meegenomen in de analyse. Omdat -zoals al eerder naar voren is gekomen in dit onderzoek- de westerse staten van België meer geïnvesteerd hebben in milieubeleid. Maar dat, kan een enigszins vertekend beeld geven.

Tenslotte kan ook een andere kritiek worden gegeven. Een onderzoek dat doormiddel van discoursanalyse duurzaam consumptiebeleid analyseert, lijkt maar een minimale bijdrage te leveren aan het duurzaam consumptiedebat, een wereldomvattend vraagstuk. Onderzoek omtrent duurzame consumptie is daarom zo relevant omdat het een oplossing biedt voor mondiale vraagstukken. Door duurzame consumptie zal de kwaliteit van leven van mensen wereldwijd verbeteren omdat het problemen als verwoestijning en armoede reduceert. Duurzame consumptie is voor een grotere rechtvaardigheid tussen generaties, voor eerlijkere en meer gelijke kansen op het gebruik van milieu ten behoeve van de eigen productie. Daarmee wordt duurzame consumptie een sociale interactie tussen mensen en generaties, via het milieu. Met als pijnlijke ongelijkheid dat de potentieel getroffen en dus niet de sociale strijd kunnen aangaan tegen het privilege van de eerdere generaties. Daarmee komt duurzame consumptie veel dichterbij dan abstract beleid en wordt het veel essentiëler. Duurzame consumptie heeft dan te maken met wereldbeeld, visie en ethische overtuiging. Is een discoursanalyse van duurzaam consumptiebeleid van Nederland en België, vanuit dit perspectief, dan wel genoeg om het duurzame consumptiedebat een impuls te geven?

Met deze kritiek is dit onderzoek weer terug bij de twee benaderingen van milieubeleid. De reformistische benadering, die door beleid het systeem wilt hervormen zonder deze omver te werpen, tegenover de revolutionaire benadering, die een totale herdefiniëring van de maatschappelijke systemen nastreeft en daarmee maatschappijkritisch is. De vragen van de beleidsrapporten laven tussen deze benaderingen, met: Hoe kan beleid maatschappelijke patronen veranderen? Deze vraag benadrukt het belang van beleid en politiek, en verklaart het belang van het debat rondom de verduurzaming van de consumptie voorafgaand aan de

Europese verkiezingen. Het laat de uitdaging van de Europese Unie zien, het bereiken van duurzame consumptie als basis voor het bereiken van een betere kwaliteit van leven, binnen de ecologische grenzen van de aarde. En daarmee laat het ook de uitdagingen waar Europese landen als Nederland en België voor staan zien.

Bronnen

- Aall, C., & Hille, J. (2010). Consumption: A missing dimension in climate policy. In R. Bhaskar, C. Frank, K. Høyer, P. Naess & J. Parker (Red.), *Interdisciplinarity and Climate Change* (pp. 85-100). London: Routledge.
- Atkinson, G., Dietz, S., Neumayer, E., & Agarwala, M. (2014). *Handbook of Sustainable Development*. Edward Elgar Publishing.
- Baalen, van, C. C., Bos, A. S., Brouwer, J. W. L., van Griensven, P. G. T. W., Jong, R. D., & Ramakers, J. J. M. (2005). *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- Bekkers, V. (2012). *Beleid in beweging. Achtergronden, benaderingen, fasen en aspecten van beleid in de publieke sector*. Den Haag: Boom Lemma.
- Bergsma, G., Nijenhuis, L., Bijleveld, M., & Dalm, V. (2014). *Van eten naar weten: Advies over voedselverlies, AGF en eiwitproductie*.
- Bogaert, D. (1999). *Op weg naar duurzame ontwikkeling?: Federaal Rapport inzake Duurzame Ontwikkeling*.
- Bogaert, D. (2004). *Natuurbeleid in Vlaanderen: natuurontwikkeling en draagvlak als vernieuwingen?*
- Van Both, S., Vucht Tijssen, B., Opschoor, J., van Hengel, A., Lammers, P., Addink, G. Duivestein, C., Goewie, E., & Buitenkamp, M. (1997). *Duurzame ontwikkeling: Mode of maatstaf?* Utrecht: Studium General
- Brand, U. (2012). Green economy—the next oxymoron? No lessons learned from failures of implementing sustainable development. *GAIA-Ecological Perspectives for Science and Society*, 21(1), 28-32.

Brundtland, G., Khalid, M., Agnelli, S., & Al-Athel, S. (1987). *Our common future*. New York.

Bruyninckx, H. (2010). Groene economie vraagt een ander soort overheid. *De Morgen*, 24.

Chaney, D. (1996). *Lifestyles*. London: Routledge.

Chappells, H., & Trentmann, F. (2015). Sustainable consumption in history: Ideas, resources and practices. In A. Reisch & J. Thøgersen (Red.), *Handbook of research on sustainable* (51-70).

Cörvers, R. J. M. (2004). Duurzame ontwikkeling: van concept tot strategie. In *OU-cursus Milieuproblemen en duurzame ontwikkeling*. Heerlen: Open Universiteit.

Cramer, J. (2014). *Milieu*. Amsterdam: Singel Uitgeverijen.

Devuyt, D., & Hens, L. (2000). Introducing and measuring sustainable development initiatives by local authorities in Canada and Flanders (Belgium) a comparative study. *Environment, Development and Sustainability*, 2(2), 81-105.

Douglas, M., & Isherwood, B. (2002). *The world of goods*. London: Routledge.

Eur-Lex. (z.d.). Geraadpleegd op 17 juni, 2019, van <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=LEGISSUM:a17000>

Europees Parlement. (z.d.). *Duurzame consumptie en productie | Infopagina's over de Europese Unie | Europees Parlement*. Geraadpleegd op 5 augustus 2019, van <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/nl/sheet/77/duurzame-consumptie-en-productie>

Fairchilds, C. (1993). Consumption in early modern Europe. A review article. *Comparative studies in society and history*, 35(4), 850-858.

Geels, F., McMeekin, A., Mylan, J., & Southerton, D. (2015). A critical appraisal of Sustainable Consumption and Production research: The reformist, revolutionary and reconfiguration positions. *Global Environmental Change*, 34, 1-12.

Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N., & Hultink, E. (2017). The Circular Economy: A new sustainability paradigm? *Journal of cleaner production*, 143, 757-768.

De Grauwe, P., Proost, S., Schokkaert, E., & Van Regemorter, D. (1990). Het milieubeleid in Vlaanderen: Een economische visie. *Leuvense Economische Standpunten 1990/54*, 1-30.

Grooten, M., & Almond, R. E. A. (2018). *Living Planet Report–2018: Aiming Higher*.

Hajer, M. (1995). *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*. Oxford: Clarendon Press.

Van der Heijden, H. A. (2004). De milieubeweging in de twintigste eeuw. *BTNG/RBHC*, 34(3), 445-483.

Heiskanen, E., & Pantzar, M. (1997). Toward sustainable consumption: Two new perspectives. *Journal of Consumer policy*, 20(4), 409-442.

Hertwich, E. (2005a). Consumption and industrial ecology. *Journal of Industrial Ecology*, 9(1/2), 1.

Hobson, K. (2002). Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the “Rationalisation of Lifestyles” Make Sense? *Environmental Politics*, 11(2), 95–120.

Jackson, T. (2009). *Prosperity without growth: Economics for a finite planet*. New-York: Routledge.

Jamieson, D. (1992). Ethics, public policy, and global warming. *Global Bioethics*, 5(1), 31-42.

Klimaatverandering: wat zijn de gevolgen? (z.d.). Geraadpleegd op 12 juni, 2019, van <https://www.milieuentraal.nl/klimaat-en-aarde/klimaatverandering/>

Van der Laan, H. (23 mei 2019). *Europese Verkiezingen: Wat willen de partijen op het gebied van klimaat?* Geraadpleegd op 24 mei, 2019, van <https://frieschdagblad.nl/2019/5/23/europese->

verkiezingen-wat-willen-de-partijen-op-het-gebied-van-
klimaat?harvest_referrer=https:%2F%2Fwww.google.com%2F

Lebel, L., & Lorek, S. (2008). Enabling sustainable production-consumption systems. *Annual Review of Environment and Resources*, 33, 241-275.

Martens, S. (2017). Het klimaatakkoord van Parijs gewikt en gewogen: Een zinvolle stap voorwaarts voor ontwikkelingslanden en kleine eilandstaten?

Meulenberg, M., & H. Schifferstein, *De consument van duurzaam geproduceerde voedingsmiddelen in het jaar 2010*. Den Haag, Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek. NRLO-rapport 93/21, 1993.

Milieubeleidsplan, N. (1989). Tweede Kamer, 1988—1989, publ. 21137, nr. 1-2. *SDU uitgeverij, Den Haag*.

Mont, O., & Plepys, A. (2008). Sustainable consumption progress: should we be proud or alarmed?. *Journal of Cleaner Production*, 16(4), 531-537.

OIVO. (2007). *Duurzame consumptie: Welke rol is er voor de consumenten weggelegd?*

Ordway, S. (1956). Possible limits of raw material consumption. In W. L. Thomas (Red.), *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (pp. 987–1009). Chicago: University of Chicago Press.

Paulussen, F., & Segers, Y. (2012). *Goed geboerd: een portie landbouw op je bord*.

Van Poeck, K. (2013). Natuur-en milieueducatie in historisch perspectief. In *Cursus Natuur-en Milieueducatie*.

De Preter, R. (2016) *De onzichtbare hand boven België. Een economische geschiedenis: Invloed van liberalisering, globalisering en europeanisering*. Antwerpen: Garant.

ProDemos. (z.d.). *StemWijzer: Europese Parlementsverkiezingen 2019*. Geraadpleegd op 28 mei, 2019, van <https://eu.stemwijzer.nl/>

Rijksoverheid. (31 juli 2017). *Hoe kan ik duurzaam consumeren?* Geraadpleegd op 22 mei, 2019, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-economie/vraag-en-antwoord/hoe-kan-ik-duurzaam-consumeren>

Rio Declaration. (1992) *Agenda 21. United Nations programme of action from Rio de Janeiro*. New York: United Nations.

RIVM. (1988). *Zorgen voor morgen: Nationale milieuverkenning 1985-2010*.

Sachs, J. (2015). *The age of sustainable development*. Columbia University Press.

Science for Environment Policy. (2012). *Future brief: Green Behaviour*.

Shi, H., Peng, S., Liu, Y., & Zhong, P. (2008). Barriers to the implementation of cleaner production in Chinese SMEs: government, industry and expert stakeholders' perspectives. *Journal of cleaner production*, 16(7), 842-852.

Sociaal Economische Raad (2003). *Duurzaamheid vraagt om openheid: Op weg naar een duurzame consumptie*.

Stone, D. (2012). *Policy Paradox: The Art of Political Decision Making*. New York/London: W.W. Norton & Company.

Sustainable Development Commission (2006) *I will if you will – towards sustainable consumption*.

Trentmann, F. (2012). *The Oxford handbook of the history of consumption*. Oxford University Press on Demand.

UNEP (2001). *Consumption Opportunities: Strategies for change*. Paris: United Nations

UNFCCC. (2002). *A Guide to the Climate Change Convention Process*.

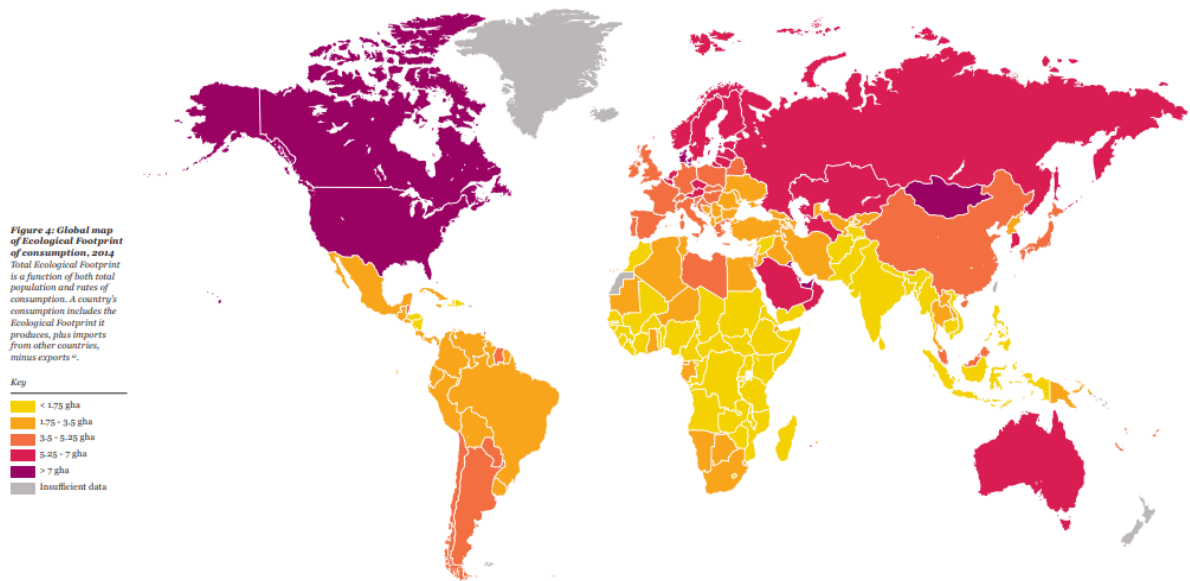
Van der Windt, H., & Bogaert, D. (2007) Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur: discoursen en strategieën in de periode 1945-2005. In: H. Van der Windt (Red.) *Jaarboek Ecologische Geschiedenis 2007. Tussen dierenliefde en milieubeleid. Tien jaar ecologische geschiedschrijving in België en Nederland*. 133- 164. Gent: Academia Press

Worldwatch Institute. (z.d.). *The State of Consumption Today*. Geraadpleegd op 5 juni, 2019, van <http://www.worldwatch.org/node/810>

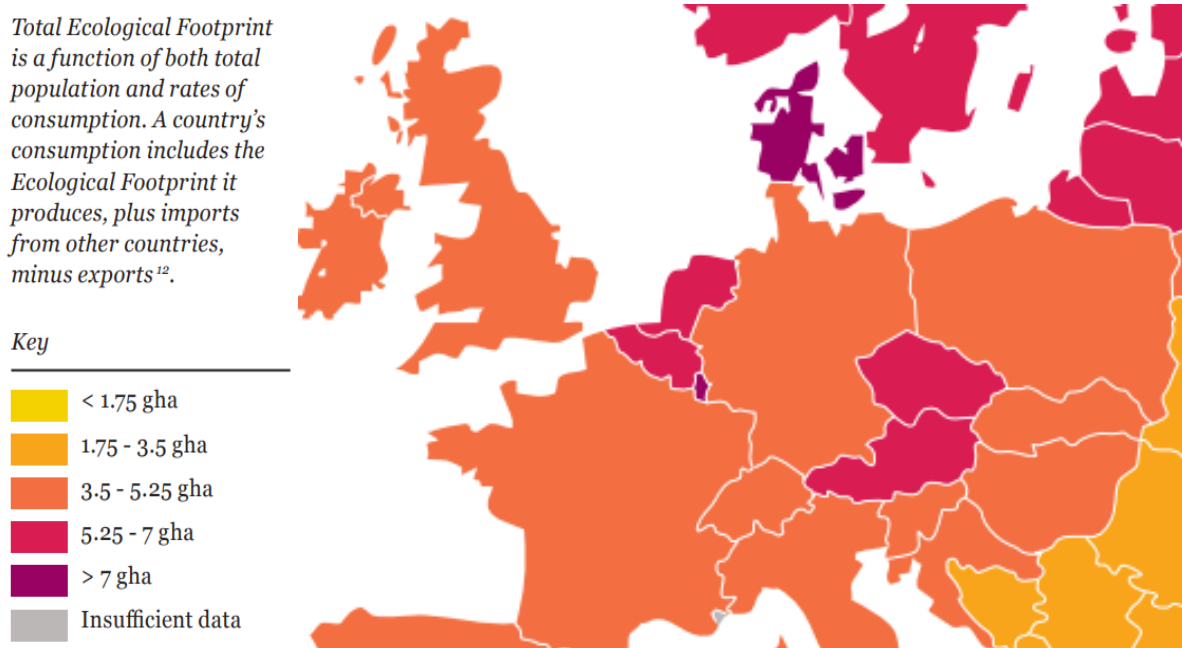
Zwart, M., Schriel, A., Smit, K., & van Zijverden, M. (2014). *Duurzaam consumentengedrag: Verkenning van de rol van de overheid, interventies en de Interventiedatabase*.

Bijlagen

Bijlage 1 - Ecologische voetafdruk volgens WWF

Figuur 1: Ecologische voetafdruk wereld (Grooten & Almond, 2018, p. 11)

Figuur 2: Ecologische voetafdruk van West-Europa (Grooten & Almond, 2018, p. 11)